

„SUB FATALI CHOLERA“ – CHOLEROVÉ EPIDEMIE POHLEDEM DOPLŇKOVÝCH ZÁPISŮ V CÍRKEVNÍCH MATRIKÁCH Z ÚZEMÍ DNEŠNÍHO SLOVENSKA^[1]

„Sub fatali cholera“ – Cholera Epidemics through the Lens of Supplementary
Entries in Parish Registers from the Territory of Present-Day Slovakia

Taťána Součková – Matej Gogola – Jana Volfová

Abstract: This study examines the dimension represented by supplementary and non-standard entries in parish death registers, aiming to highlight selected examples of atypical records that appeared in these registers during all five major cholera epidemic waves in the territory of present-day Slovakia throughout the nineteenth century. The analysis is based on a comparative reading of seventeen exceptional entries originating from Roman Catholic and Evangelical parish registers across various Slovak regions. Particular attention is paid to narrative and graphical elements, such as marginal notes, symbols, and visual markers that reveal the individual agency and emotional engagement of local clergy during the epidemic crisis. These non-standard inscriptions offer valuable insight into the intersection of epidemiological experience, religious practice, and historical demography in nineteenth-century Upper Hungary. A total of seventeen exceptional register entries were analysed and interpreted for the purposes of this investigation.

Keywords: cholera, epidemics, parish registers, supplementary entries, Slovakia

Historická demografie, 2026, 50:1, 1–22

DOI: 10.21104/HD.2026.1.01

Contact: Mgr. Taťána Součková, PhD., Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Námestie J. Herdu 2, 917 01 Trnava, tatana.souckova@ucm.sk, ORCID: 0000–0001–5225–0368

Mgr. Matej Gogola, PhD., Oddelenie histórie medicíny a zdravotníctva, Ústav sociálneho lekárstva a lekárskej etiky, Lekárska fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, Sasinkova 2, 813 72 Bratislava, matej.gogola@fmed.uniba.sk, ORCID: 0009–0002–0564–8634

PhDr. Jana Volfová, Jiráskova 1813, 755 01 Vsetín, volfova-hovorakova@seznam.cz

Úvod

O epidemiách cholery, ktoré v průběhu 19. století opakovaně udeřily na území dnešního Slovenska, respektive Horních Uher, vznikla již celá řada rozsáhlejších i stručnějších pojednání.^[2] V posledním období zaznamenal výzkum infekčních onemocnění v historické perspektivě ve slovenské historiografii prudký nárůst

[1] Příspěvek byl podpořen z grantového projektu Ministerstva školství SR VEGA 1/0121/25 *Pokles úmrtnosti ako prejav meniacej sa slovenskej spoločnosti od polovice 19. do polovice 20. storočia*.

[2] Výsledky dosavadního slovenského badání o epidemiích, s důrazem na epidemie cholery a jejich odraz v církevních matrikách, přehledně shrnul Ján Golian (Golian, 2023: 87–109).

zájmu, a to i v souvislosti s globální pandemií Covidu-19. Právě tato zkušenost vyvolala v odborné i laické veřejnosti potřebu hledat odpovědi na otázky, které se v moderní době, díky pokroku medicíny, pro značnou část euroatlantické společnosti ocitly spíše na okraji pozornosti. Historici do této široké diskuse přispívají především snahou ozřejmit, jakým způsobem se lidé v minulosti s epidemiemi vyrovnávali, jaká opatření byla zaváděna či jaká svědectví o těchto krizích zanechali jejich současníci.^[3]

Vztáhneme-li výše uvedené na problematiku cholery, často se dostávají ke slovu historičtí demografové, avšak vznikají také texty sociálně-historického či historicko-antropologického charakteru.^[4] Díky systematickému bádání se postupně daří analyzovat dopady jednotlivých vln cholery epidemie na konkrétní populační soubory žijící na území dnešního Slovenska. Nezbytnou součástí těchto výzkumů je vhodně zvolená metodologie a důsledná kritika použitých pramenů. Jedním ze základních typů pramenného materiálu, z nějž je možné vyčíst informace o průběhu jednotlivých vln epidemií, jsou církevní matriky, přesněji řečeno matriky zemřelých.

Ve slovenské historiografii nelze v této souvislosti opomenout práci Antona Lišky, který zevrubně zmapoval průběh cholery epidemie v roce 1831 v Prešovské řeckokatolické eparchii. Autor vykreslil plastický obraz role církve při zvládání epidemie a zároveň popsal dopady cholery nákazy na tehdejší východoslovenské řeckokatolické věřící. Opíral se přitom o širokou škálu pramenů včetně cholery výukových instrukcí a oběžníků, dobových publikací uherských státních a stoličních lékařů a kněží, kronik a podobně, přičemž využíval také matriky řeckokatolických farností (Liška, 2012: 7–9, 63–65). Možnostem a limitům využití církevních matrik v historickém výzkumu se systematicky věnoval Ján Golian, který zpracoval metodiku práce s matričními prameny a jejich interpretace (Golian, 2024b).

Předkládaná studie se v intencích této metodologie zaměřuje na rozměr reprezentovaný „*doplňkovými a nematričními údaji v matrikách*“ (Golian, 2024b: 138–142). V návaznosti na Golianovu definici chápeme nematriční zápisy jako „*náhodné a nesystematické*“, kdy matriky „*suplovaly kroniky nebo jiné prameny*“ a v nichž se specifickým způsobem odrážely regionální a lokální události. Mohly sem patřit informace „*o politických událostech, živelních pohromách, požárech, povodních, vichřicích, kalamitách, ale i o zemětřeseních nebo o památných neštěstích a nehodách*“ (Golian, 2024b: 141–142; Cimmermannová, 1974: 82). Do této kategorie můžeme zařadit i doplňující záznamy související s průběhem cholery výukových

[3] Srov. monotematické číslo slovenského Historického časopisu věnované epidemiím v 19. a 20. století (*Historický časopis*, 2024, 72:3, 401–584). Ke slovenské historiografii epidemií (Kónyová, 2024: 36–46; Golian, 2022).

[4] Za všechny jmenujme například komplexní pojednání o sociálních dopadech cholery výukových epidemií v Uhrách v 19. století z pera Petra Šoltése, či vybrané práce Patrika Derfiňáka, Antona Lišky nebo Lucie Šteflové (Šoltés, 2024; Derfiňák, 2016; Liška, 2022; Šteflová, 2022).

epidemií, jejichž společným jmenovatelem byla potřeba okomentovat, vysvětlit či graficky zvýraznit výjimečnou situaci v konkrétní farnosti.

Cílem studie je představení vybraných nestandardních zápisů týkajících se této nemoci, které se objevovaly v matričních knihách zemřelých v průběhu všech pěti hlavních epidemických choleroých vln na území dnešního Slovenska. Analýza se opírá o kvalitativní přístup a vychází z tezí formulovaných v odborné literatuře k problematice doplňkových matričních záznamů, jimž se snaží dát konkrétní, empiricky podložený obsah. Zvláštní pozornost je věnována možnosti interpretovat tyto zápisy jako prostředek dotváření obrazu zkoumané společnosti a její každodennosti (Golian, 2024b: 142).

V obecné rovině zvolený přístup reflektuje matriky jako pramen, který má „*svůj prvořadý význam nejen z genealogického a demografického hlediska*“, ale je také „*svědkem doby*“, přičemž „*mimomatriční obsah je často zdrojem informací doplňkového charakteru pro mnohé vědní disciplíny*“ (Sarmányová-Kalesná, 1991: 10). Jak upozorňuje Eva Cimmermannová, matriky umožňují čerpat početné údaje o životě lidí v minulosti, a to i nad rámec jejich primární evidenční funkce (Cimmermannová, 1974: 72).

Téma studie je součástí dlouhodobého výzkumného záměru, který zahrnuje širokospektrální analýzu slovenských matrik zemřelých z 19. století v kontextu epidemií cholery. Tento text představuje jeden z jeho dílčích výstupů a jeho ambicí je kromě historicko-antropologické roviny rovněž upozornit na některé interpretační výzvy spojené s výkladem matričních zápisů. Jde totiž o oblast, na kterou je v odborné literatuře prozatím poukazováno spíše všeobecně.

Teoretická a metodologická východiska zkoumané problematiky

Základním rámcem prezentovaného výzkumu je sonda do vybraných církevních matrik zemřelých zachycujících hlavní vlny choleroých epidemií, které postupně zasáhly území dnešního Slovenska v letech 1831/1832, 1848/1849, 1854/1855, 1866/1867 a 1872/1873.^[5] Je třeba doplnit, že již od první epidemické vlny byla vedle církevních matrik vedena také státní evidence počtu nakažených a zemřelých. Úřední statistiky poskytují údaje za jednotlivé župy, případně některé uherské okresy a města. Avšak na úrovni farností a obcí zůstávají matriční knihy zemřelých klíčovým a často nenahraditelným zdrojem informací (Liška, 2012: 63).

Podle státní evidence si v letech 1831/1832 nemoc v Uhrách vyžádala 237 641 obětí z celkového počtu 536 517 nakažených (Linzbauer, 1861: 489–490). Výjimku ve sběru a publikování statistických údajů představuje vlna z let 1848/1849,^[6]

[5] Ke všem vlnám cholery v Uhrách, z nichž některé zasáhly v lokálně omezeném rozsahu i území dnešního Slovenska (Šoltés, 2024: 414–415).

[6] Jak uvádí Peter Šoltés, dílčí výkazy za jednotlivé korunní země byly uveřejňovány v úředních novinách vycházejících ve všech zemských jazycích (Šoltés, 2024: 416).

což bylo zapříčiněno revolučními událostmi a s nimi spojenými změnami administrativního aparátu. Podle historika Petra Šoltése nebyly tehdy úřední záznamy ohledně mrtvých v důsledku cholery i války vedeny a uveřejňovány, což přispělo k tomu, že byla cholerová epidemie „v kolektivní paměti na roky 1848/1849 vytlačena revolucí a občanskou válkou“ (Šoltés, 2024: 416). Současné odhady obětí této vlny nákazy oscilují v širokém rozmezí od 100 000–120 000 až 200 000–250 000 zemřelých (Šoltés, 2024: 416).

Třetí epidemická vlna z let 1854/1855 zasáhla 186 920 osob, přičemž o život připravila 76 614 obyvatel (Drasche, 1860: 104–105). V letech 1866/1867 podlehl epidemii, jejíž šíření bylo úzce propojeno s přesuny armád v rámci prusko-rakouské války, 69 628 osob. Celkový počet nakažených cholerou v rámci této vlny vystoupal k počtu 153 795 (Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, 1869: 90–94; Šoltés, 2024: 416–417). Poslední velká epidemická vlna cholery proběhla v Uhrách v letech 1872/1873 a vyžádala si 190 017 obětí z celkového počtu 449 714 nakažených. Podle výše uvedených obecných statistik činila smrtnost v letech 1831/1832 zhruba 44 %, v letech 1848/1849 kolem 30 %, v letech 1854/1855 také kolem 30 %, v letech 1866/1867 asi 23 % a v letech 1872/1873 přibližně 18 %. Efektivní prevencí před šířením infekce je důsledné dodržování pravidel osobní hygieny, převařování vody a dezinfekce. To však bylo, především v podmínkách venkova a života nižších sociálních vrstev, jen obtížně realizovatelné, což šlo ruku v ruce se skutečností, že lékaři nedokázali cholera účinně léčit (Liška, 2012: 11–14, 101–102; Šoltés, 2024: 414–417; Hegyi, 2024: 585–599; Lopatková, 2015: 39–47). Významnou roli sehrávala také nedůvěra obyvatelstva vůči státům nařizovaným opatřením (Šoltés, 2024: 424–431). V evropském kontextu patřilo Uherské království v roce 1873 k nejvíce postiženým zemím (Grósz, 1874: 17; Golian, 2024a: 480).

Charakteristiku cholery jako infekční nemoci na tomto místě připomeneme jen stručně s odkazem na další autory, kteří se jejímu popisu věnovali dostatečně podrobně, a to včetně pojednání o protiepidemických opatřeních a jejich dobové reflexi. Cholera ve své základní definici představuje infekční bakteriální onemocnění způsobené mikroorganismem *Vibrio cholerae* s relativně krátkou inkubační dobou, pohybující se zpravidla mezi 12 hodinami a pěti dny.^[7] Průběh onemocnění je obvykle krátký, často nepřesahuje pět dní, avšak vyznačuje se závažnými symptomy v podobě akutního zánětu sliznice žaludku a střev. Přenos infekce, kromě přímého styku s nakaženým, nejčastěji probíhá kontaminovanou vodou, ale i prostřednictvím potravin, manipulací s prádlem či jinými předměty znečištěnými výkaly nemocného. U nemocných se rychle rozvíjí nevolnost s těžkými průjmy doprovázená zvracením, což vede k dehydrataci, ztrátě elektrolytů a kolapsovému stavu. Denní ztráta tekutin může dosahovat až 3–15 litrů (Křišťůvková, 2005: 10–11; Bazovská, 2017: 32–35).

[7] World Health Organization, Cholera, <https://www.who.int/health-topics/cholera> (1. 10. 2025).

V bezprostředním kontaktu s nemocnými a umírajícími se často ocitali duchovní všech konfesí, kteří byli v mnoha lokalitách jedinými zástupci intelektuálních elit přítomnými přímo „v první linii“. V historiografii je jejich činnost připomínána alespoň ve formě obecnějších zmínek, případně zvýrazněním individuálních aktivit vybraného kněze. Obětavou péčí o nemocné na východě dnešního Slovenska vyzdvihl Anton Liška. Zároveň konstatoval, že během epidemie v roce 1831 podlehl choleře jen v Prešovské eparchii 15 duchovních (Liška, 2012: 102–103). Reflexi působení evangelických duchovních augsburského vyznání v rámci distriktních protokolů shrnula Lucia Šteflová (Šteflová, 2022: 232–235). V textech Patrika Derfiňáka se zase můžeme dočíst o tom, jak o zprávách a novinkách ohledně zdraví a nemocí, včetně cholery, informoval kněze i „obecný lid“ dobový tisk, konkrétně *Katolícke noviny* (Derfiňák, 2022: 257–262).

Peter Šoltés ve své studii poukázal rovněž na literární aktivitu některých katolických farářů, kteří své poznatky ohledně prevence a léčby cholery přetavili například do textu pro oblíbený *Národný kalendár na rok 1867*, či proticholerové brožury z roku 1866, jež vyjadřovala rozhořčení nad absencí medicínského pokroku i tři desetiletí po vypuknutí první vlny epidemie. Současně připomněl nezastupitelnou úlohu duchovních při komunikaci s nemocnými a prosazování zdravotnických opatření a uvedl příklady jejich mimořádného nasazení, které bylo ze strany státu veřejně oceněno (Šoltés, 2024: 438–439, 442–443, 450–452).

Uvedené sondy do přístupu duchovních čelících ničivým epidemiím lze dále rozšířit o jejich přímá svědectví a postřehy obsažené v církevních matrikách zemřelých. Pro účely prezentované analýzy je nosná především myšlenka Evy Cimmermannové, že ačkoli matriky vznikaly na základě závazných předpisů, zapisovatelé jejich podobu v některých případech ovlivnili vlastní subjektivitou (Cimmermannová, 1974: 82). Díky těmto zvláštním, povahou někdy až kronikářským zápisům je při citlivé interpretaci možné proniknout na základní úroveň autentického prožívání konkrétního člověka, jenž z různých důvodů pocítil potřebu zanechat v oficiálním církevním dokumentu nejen prosté administrativní záznamy, ale také vzpomínku, stopu, emoci.^[8]

Nejvíce zvláštních zápisů je možné v matrikách zachytit pro období let 1831/1832, a to vzhledem k šoku, který „*velká cholera*“ způsobila (Šoltés, 2024: 415). Epidemická vlna, která se přehnala Uhrami v roce 1831 ve spojení s opatřeními, jež měla bránit jejímu šíření, zapříčinila na řadě míst krvavé vzpoury a nepokoje. Cholera přispěla například k vypuknutí povstání rolníků na severovýchodě dnešního území Slovenska. Epidemie se tak „*hluboce zapsala do kolektivní paměti a historického vědomí*“ (Šoltés, 2024: 415, 452).

[8] Srov. též (Revaj, 1959: 83–95; Peterka, 2006: 74–75, 122–123). Orientačně k východiskům paleografie a genealogie v tomto kontextu (Hlaváček – Kašpar – Nový, 1997: 29, 35–37, 47, 51, 55, 56–67, 79–81, 87, 122). Na „*krátké texty*“ o událostech souvisejících s nákazou, které byly v některých případech v řeckokatolických matrikách prešovské eparchie z roku 1831 součástí evidence obětí cholery, upozornil Anton Liška (Liška, 2012: 64).

Postupně však v matrikách naléhavost sdělení souvisejících s cholerou ustupuje do pozadí a objevují se zápisy i jiného charakteru. Může se kupříkladu jednat o vyjádření k situaci po revoluci v letech 1848/1849, kdy maďarština přestala být pro vedení církevních registrů povinným jazykem (Golian, 2024b: 48). Takové zápisky mohou dobře zrcadlit celkový charakter doby, kdy jsou na jedné stránce matriční knihy zaznamenány oběti cholery a vedlejší list obsahuje optimistické oznámení o začátku evidování zemřelých farníků ve slovenském jazyce. Opadávání intenzity a četnosti mimomatričních záznamů spojených s cholerou je dáno několika faktory, které se vzájemně doplňují. Po první epidemické vlně nemoci v roce 1831 se cholera stala nevíтанou součástí života dobové uherské společnosti a opětovné návraty nákazy, jakkoli byly stále ničivé, už nepředstavovaly neznámý jev. Existovala řada těch, kteří zažili všechny vlny epidemie, jež se Horními Uhrami přehnalý v průběhu více než čtyř desetiletí (Šoltés, 2024: 414).

Je třeba zmínit také proměny ve formální podobě matrik, které počínaje tezeziánskými a josefínskými reformami směřovaly k unifikaci vedení evidence. Od osmdesátých let 18. století byla původní lineární podoba zápisů nahrazována tabulkovou formou, v níž byly definovány základní rubriky, které byly postupem času obsahově rozšiřovány. Proces sjednocování způsobu vedení matriční evidence neprobíhal všude stejným tempem a ještě ve třicátých či čtyřicátých letech 19. století je možné najít matriky, kde zůstal zachován lineární zápis (Golian, 2024b: 44, pozn. 9, 46–47). Podobně fungovalo také zaznamenávání příčin úmrtí, které sice měly být uváděny již od doby vlády Josefa II., avšak i zde je třeba konstatovat, že zavádění tohoto opatření do praxe bylo na území dnešního Slovenska pozvolné a nerovnoměrné. Určení příčiny úmrtí bylo výrazně limitováno i kompetencemi duchovních, kteří matriky vedli a kteří často nebyli schopni přesný důvod smrti identifikovat (Golian, 2024b: 47, 114). Empirický výzkum matrik v souvislosti s cholerou nicméně ukazuje, že pokud se v některé lokalitě nákaza objevila, respektive zapisovatel vyhodnotil, že by se mohlo jednat o cholera, bylo to v matrice uvedeno. Tento jev byl běžný navzdory faktu, že cholera zdaleka nebyla jedinou epidemií, která v průběhu 19. století periodicky ohrožovala populaci. Časté byly infekce neštovic, černého kašle, spalniček, spály, úplavice, skvrnitého tyfu apod. (Golian, 2024b: 144–148; Tišliar, 2021).

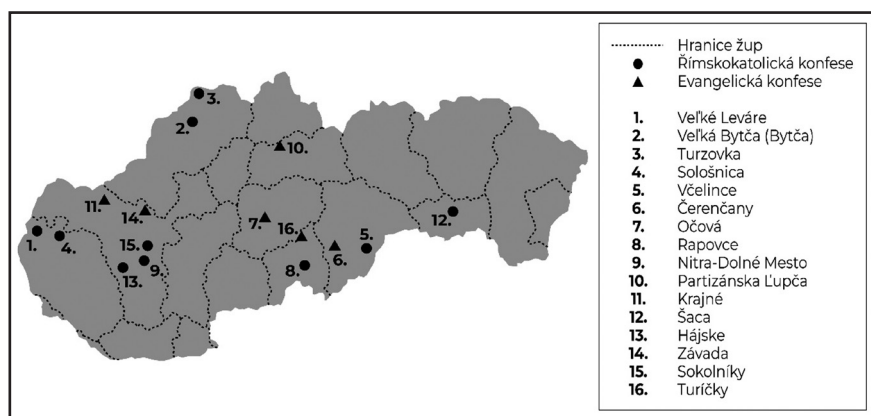
V současnosti je díky digitalizaci možné matriky zemřelých zkoumat v online prostoru na portálu FamilySearch,^[9] což je i případ námi zpracovaných informací. Pramenná základna, z níž prezentovaný výzkum vychází, čítá celkově 4 936 záznamů v matrikách zemřelých pro sledovaná období cholery let 1831/1832, 1848/1849, 1854/1855, 1866/1867 a 1872/1873. Pod pojmem záznam jsou míněny zápisy o choleře jako o příčině úmrtí v jednotlivých hornouherských farnostech. Toto rozlišení zohledňuje běžný stav dobových matričních registrů, kdy matrika

[9] <https://www.familysearch.org/cs/global>.

zemřelých nebyla vedena jako samostatná kniha a v jednom svazku byly často společně evidovány křty, sňatky i úmrtí. Databáze FamilySearch navíc zpřístupňuje slovenské matriky částečně v podobě mikrofilmů a nemusí vždy platit, že jeden mikrofilm odpovídá pouze jednomu svazku. Ze souhrnného počtu 4 936 záznamů se 3 401 týká katolických, 961 evangelických (evangelických augsburského vyznání i reformovaných) a 469 řeckokatolických matrik; 103 záznamů odráží evidenci židovské náboženské obce.

OBRÁZEK 1. HISTORICKÉ HRANICE ŽUP Z 2. POLOVINY 19. STOLETÍ NA MAPĚ DNEŠNÍHO ÚZEMÍ SLOVENSKA

PICTURE 1. HISTORICAL BOUNDARIES OF COUNTIES FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY ON THE MAP OF THE PRESENT-DAY TERRITORY OF SLOVAKIA

Zdroj: Na základě podkladů autorů zpracoval Peter Rybár (Rybart).

Source: Based on the authors' materials, the map was prepared by Peter Rybár (Rybart).

TABULKA 1. POČTY MIMOMATRIČNÍCH ZÁPISŮ V MATRIKÁCH ZEMŘELÝCH TÝKAJÍCÍCH SE CHOLERY BĚHEM HLAVNÍCH EPIDEMICKÝCH VLN NA ÚZEMÍ DNEŠNÍHO SLOVENSKA

TABLE 1. COUNTS OF SUPPLEMENTARY AND NON-STANDARD ENTRIES IN PARISH DEATH REGISTERS RELATED TO CHOLERA DURING THE MAJOR EPIDEMIC WAVES IN THE TERRITORY OF PRESENT-DAY SLOVAKIA

1831/1832	1848/1849	1854/1855	1866/1867	1872/1873
73	9	5	5	4

Zdroj: FamilySearch.org a archiv autorů.

Source: FamilySearch.org and the authors' archival materials.

V rámci zpracovávání uvedených církevních registrů bylo identifikováno 96 zvláštních matričních zápisů, z nichž bylo pro účely předkládané studie zpracováno 17. Nejvyšší počet, devět, reflektuje vlnu epidemie z roku 1831. Dva zápisy se týkají vlny cholery náklady v roce 1849, jeden z přelomu let 1855/1856, čtyři z let 1866 a nakonec poslední zápis je příkladem pro rok 1873. Studie přibližuje záznamy, ale také grafické zvláštnosti, které odlišovaly způsob zapisování cholery od ostatní evidence. Zvolené vpisky reflektují všech pět nejsilnějších vln cholery epidemie, což je odpovědí na aktuální poptávku slovenské historiografie po komplexnějším pohledu na průběh jednotlivých epizod masivního šíření nákazy. V rámci současného stavu bádání byla totiž pozornost slovenských historiků z větší části zaměřena primárně na první vlnu cholery z roku 1831, na což upozorňuje Ján Golian (Golian, 2023: 91–92).

Klíčem pro konečný výběr mimomatričních vpisků nebyla konfesní příslušnost jejich autora, ale obsah jednotlivých záznamů. V rámci komplexní heuristiky byly nakonec vybrány příklady matrik katolických a evangelických augsburského vyznání, a to se zřetelem na alespoň přibližné geografické pokrytí dnešního slovenského území. Matriky zemřelých dalších církví (židovské, reformované křesťanské) nebyly zařazeny proto, že v nich nebyly nalezeny vhodné příklady záznamů, anebo matriky pro dané období nejsou v online prostoru k dispozici.^[10] Dalším důvodem je skutečnost, že analýza například řeckokatolických matrik již byla, minimálně pro rok 1831, v literatuře zpracována, byť v obecnějších obrysech (Liška, 2012). Uvedené samozřejmě nevylučuje další výzkum a s ním i případné budoucí opětovné pokrytí těchto církevních registrů.

Zápisy z roku 1831

Jak bylo uvedeno výše, první vlna cholery epidemie znamenala pro uherskou společnost mimořádně silný otřes. To se odrazilo také v četnosti, s jakou se v tomto období objevovaly v matrikách zemřelých různé varianty delších či kratších nematričních záznamů. Z hlediska analýzy spočívá význam těchto poznámek, textů a komentářů v jejich samotné existenci v rámci matričních knih. Duchovní právem předpokládali, že matrika zůstane důležitým dokumentem doby. Zjevně si uvědomovali trvalou hodnotu matrik jako oficiálního dokumentu, který měl přetrvat i v případě ztráty jiných typů písemností, jako byly různé instrukce, oběžníky, opatření, korespondence či administrativní spisy. Zejména delší doplňkové zápisy svědčí mimo jiné o dobré informovanosti kněží ohledně charakteristiky cholery jako nemoci a možných způsobů jejího léčení (Golian, 2024b: 156).^[11]

^[10] Matriky zemřelých pravoslavné církve jsou na portálu FamilySearch dostupné pouze pro Komárno a Sokolníky, avšak nikoliv pro roky, v nichž probíhaly cholery epidemie.

^[11] Srov. Liška (2012: 52–63); Šoltés (2024: 453).

Tři úvodní analyzované příklady mají společný především narativní charakter, který je výrazný zejména u prvních dvou. Římskokatolický kněz ze západoslovenské farnosti Velké Leváre psal svůj text až s jistým časovým odstupem, a sice po skončení vlny epidemie a před začátkem zapisování zemřelých z následujícího roku. V obsáhlém záznamu zabírajícím třičtvrtě strany sumarizuje všechny jemu dostupné údaje o šíření cholery „z Persie“ do Ruska, kde se infekci nepodařilo zastavit. Dále detailně líčí postup nákazy, která dospěla až do jeho farnosti, věnuje se příznakům nemoci a její léčbě. Zajímavá je zmínka, že nemoc se řešila i v Anglii, což svědčí o tom, že disponoval řadou poznatků i v mezinárodním měřítku. Jde o příklad velmi obsírného svědectví, které prozrazuje potřebu vypsát vše, co bylo s cholerou spojeno, avšak také poukazuje na evidentní osobní, dalo by se říci až „vědecký“, zájem o detailní poznání nemoci a možností jejího léčení. Celý zápis, jenž má kronikářský charakter, je ukončen všeříkajícím výrazným křížkem.^[12]

Podobně důkladně se ohledně cholery vyjádřil duchovní v římskokatolické farnosti Velká Bytča (dnes Bytča) na severozápadě dnešního území Slovenska. Z paleografického hlediska byl zápis s velkou pravděpodobností psán postupně v několika fázích. Jeho autor věnuje pozornost původu a šíření cholery, přičemž nejprve hovoří o tom, že nemoc propukla v roce 1814 u řeky Gangy, zahubila obrovské počty („*miliony*“) lidí a postupně se rozšířila až do Ruska. Odtud se po roce 1830, v souvislosti s vojenským potlačením protiruského povstání v Polsku, dostala do Uher, kde tvrdě udeřila. V poslední části textu jsou již konkrétně vyjmenovány příznaky cholery (žaludeční obtíže, zvracení, průjmy, křeče) a uvádí se zde, že smrt někdy nastala v řádu pěti až sedmi hodin. Text, zapsaný také až po odeznění epidemické vlny, je uzavřen formulací, která explicitně odhaluje i motivaci jeho vzniku. Tou bylo zanechání zprávy o těžkých časech, jež pro mnoho lidí skončily tragicky.^[13]

Třetí zápis ze severoslovenské Turzovky je oproti příkladům výše obsahově stručnější. Na druhou stranu je však uvozen výrazným zvoláním „*Ad perpetuam Rei Memoriam!*“, tedy volně přeloženo „na věčnou památku“. V této římskokatolické matrice zemřelých jsou oběti cholery označeny počáteční a koncovou poznámkou. Text uvozující seznam zemřelých na cholera pod sugestivním nadpisem stručně shrnuje, že „*cholera orientalis*“ přišla z Ruska přes Halič. I tento

[12] Státní archiv (dále SA) v Bratislavě, římskokatolická farnost Velké Leváre (Malacky), matrika zemřelých, 1801–1852, inv. č. 2595, fol. 175, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-1SK5-L?wc=9P3Z-6TG%3A107654301%2C109608201%2C139704701%2C139767301%26cc%3D1554443&lang=cs&i=133&cc=1554443> (4. 9. 2025).

[13] SA v Bytči, římskokatolická farnost Velká Bytča, matrika zemřelých, 1813–1842, inv. č. 71, fol. 130–131, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRQC-9Z3L?wc=9P32-N38%3A107654301%2C114742501%2C129805801%2C129915501%26cc%3D1554443&lang=cs&i=478&cc=1554443> (4. 9. 2025).

lapidární záznam svědčí o informovanosti duchovních a o jejich snaze zasadit lokální událost do širšího geografického rámce.^[14]

Vedle narativních textů se objevovaly také záznamy mající osobité grafické zpracování, což je zřetelně odlišovalo od běžné evidence. Římskokatolický duchovní ze západoslovenské farnosti Sološnica využil prakticky celý prostor matriční stránky k vytvoření rozsáhlého vizuálního svědectví o průběhu epidemie a o pohřbívání zemřelých na nově zřízeném hřbitově. Text je zapisován nejen v horizontálních řádcích, ale také vertikálně a místy šikmo napříč stránkou. Kromě textu se objevují svěbytné grafické prvky, například zvýraznění číslce u prvního zemřelého na cholera doplněné kresbou lebky se zkříženými hnáty. Vážnost situace je v jeho zápisech výtvarně znázorněna i u názvů měsíců. Zatímco v případě měsíců června a července jsou názvy podtrženy a doplněny křížkem, v měsíci září, kdy cholera vypukla, jsou už křížky tři. Naléhavost ničivých dopadů epidemie následně vizuálně graduje u nadpisu měsíce říjen, kdy je slovo „*Octobris*“ doplněno čtyřmi křížky a počáteční písmeno „O“ je zpodobněno jako hrůzný obličej vyjadřující symbolické grafické znázornění „personifikované“ cholery. V této formě se „O“ vyskytuje i na další stránce, ale pak jeho výtvarné prvky mizí společně s tím, jak v říjnu nákaza ustupovala. Zvýrazněn je i konec epidemie, kdy kněz doplnil celkový součet zemřelých ve farnosti za dané období a zvlášť vyznačil počet obětí cholery. Matriční zápis působí silně emotivním dojmem.^[15]

Římskokatolický farář z gemerské obce Včelince zvolil méně expresivní, avšak přesto specifický grafický styl. Zápisy v matrice v roce 1831 jsou od objevení se prvních případů cholery, která je uvedena a následně opětovně zdůrazněna jako smrtící („*sub grassante fatali cholera*“), označeny zvláštními značkami. U zemřelých není výslovně uvedeno, že se stali oběťmi cholery, avšak vzhledem k nadpisu to lze předpokládat. Zápisy jsou navíc doplněny textem poznámky, která říká, že vzhledem k nebezpečí nákazy bylo pro kněze někdy obtížné se k umírajícím dostat, přičemž duchovní vysvětluje, že činil, co bylo v jeho silách. V kontextu informace o poslední zpovědi a přijetí eucharistie se u zemřelých na cholera objevují hvězdičky označující zesnulé, kteří se nemohli nebo nestihli před smrtí vyzpovídat. Vedle hvězdiček jsou v matrice i „uvozovky“, jež označují děti, které ještě ke zpovědi přistupovat nemohly (Golian, 2024b: 46–47). Toto označení se u zemřelých dětí objevuje v matrice i na dalších místech. Hvězdičky u dospělých

[14] SA v Bytči, římskokatolická farnost Turzovka, matrika zemřelých, 1813–1842, inv. č. 1215, fol. 261, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRQZ-9S81?wc=9P32-2NG%3A107654301%2C130141601%2C130616401%2C130616402%26cc%3D1554443&lang=cs&i=607&cc=1554443> (4. 9. 2025).

[15] SA v Bratislavě, římskokatolická farnost Sološnica (Malacky), matrika zemřelých, 1801–1853, inv. č. 2118, fol. 315–316, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-YX9Z-5M?wc=9P3Q-C6N%3A107654301%2C109608201%2C139567901%2C139591101%26cc%3D1554443&lang=cs&i=74&cc=1554443> (5. 9. 2025).

jsou však zapisovány pouze u cholery a slouží jako svého druhu identifikátor obětí epidemie.^[16]

OBRÁZEK 2. DETAIL Z MATRIKY ZEMŘELÝCH, ROK 1831, ŘÍMSKOKATOLICKÁ FARNOST SOLOŠNICA

PICTURE 2. DETAIL FROM THE DEATH REGISTER, YEAR 1831, ROMAN CATHOLIC PARISH OF SOLOŠNICA

29 ^a Kosiček Michael Colonus	30 ^a Kosiček Michael Colonus	31 ^a Kosiček Michael Colonus	32 ^a Kosiček Michael Colonus	33 ^a Kosiček Michael Colonus	34 ^a Kosiček Michael Colonus	35 ^a Kosiček Michael Colonus	36 ^a Kosiček Michael Colonus	37 ^a Kosiček Michael Colonus	38 ^a Kosiček Michael Colonus	39 ^a Kosiček Michael Colonus	40 ^a Kosiček Michael Colonus	41 ^a Kosiček Michael Colonus	42 ^a Kosiček Michael Colonus	43 ^a Kosiček Michael Colonus	44 ^a Kosiček Michael Colonus	45 ^a Kosiček Michael Colonus	46 ^a Kosiček Michael Colonus	47 ^a Kosiček Michael Colonus	48 ^a Kosiček Michael Colonus	49 ^a Kosiček Michael Colonus	50 ^a Kosiček Michael Colonus	51 ^a Kosiček Michael Colonus	52 ^a Kosiček Michael Colonus	53 ^a Kosiček Michael Colonus	54 ^a Kosiček Michael Colonus	55 ^a Kosiček Michael Colonus	56 ^a Kosiček Michael Colonus	57 ^a Kosiček Michael Colonus	58 ^a Kosiček Michael Colonus	59 ^a Kosiček Michael Colonus	60 ^a Kosiček Michael Colonus	61 ^a Kosiček Michael Colonus	62 ^a Kosiček Michael Colonus	63 ^a Kosiček Michael Colonus	64 ^a Kosiček Michael Colonus	65 ^a Kosiček Michael Colonus	66 ^a Kosiček Michael Colonus	67 ^a Kosiček Michael Colonus	68 ^a Kosiček Michael Colonus	69 ^a Kosiček Michael Colonus	70 ^a Kosiček Michael Colonus	71 ^a Kosiček Michael Colonus	72 ^a Kosiček Michael Colonus	73 ^a Kosiček Michael Colonus	74 ^a Kosiček Michael Colonus	75 ^a Kosiček Michael Colonus	76 ^a Kosiček Michael Colonus	77 ^a Kosiček Michael Colonus	78 ^a Kosiček Michael Colonus	79 ^a Kosiček Michael Colonus	80 ^a Kosiček Michael Colonus	81 ^a Kosiček Michael Colonus	82 ^a Kosiček Michael Colonus	83 ^a Kosiček Michael Colonus	84 ^a Kosiček Michael Colonus	85 ^a Kosiček Michael Colonus	86 ^a Kosiček Michael Colonus	87 ^a Kosiček Michael Colonus	88 ^a Kosiček Michael Colonus	89 ^a Kosiček Michael Colonus	90 ^a Kosiček Michael Colonus	91 ^a Kosiček Michael Colonus	92 ^a Kosiček Michael Colonus	93 ^a Kosiček Michael Colonus	94 ^a Kosiček Michael Colonus	95 ^a Kosiček Michael Colonus	96 ^a Kosiček Michael Colonus	97 ^a Kosiček Michael Colonus	98 ^a Kosiček Michael Colonus	99 ^a Kosiček Michael Colonus	100 ^a Kosiček Michael Colonus																												
ja Šťasták Antónia Ignaci filio	2 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	3 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	4 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	5 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	6 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	7 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	8 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	9 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	10 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	11 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	12 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	13 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	14 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	15 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	16 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	17 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	18 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	19 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	20 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	21 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	22 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	23 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	24 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	25 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	26 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	27 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	28 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	29 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	30 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	31 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	32 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	33 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	34 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	35 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	36 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	37 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	38 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	39 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	40 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	41 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	42 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	43 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	44 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	45 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	46 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	47 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	48 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	49 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	50 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	51 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	52 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	53 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	54 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	55 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	56 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	57 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	58 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	59 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	60 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	61 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	62 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	63 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	64 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	65 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	66 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	67 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	68 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	69 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	70 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	71 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	72 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	73 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	74 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	75 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	76 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	77 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	78 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	79 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	80 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	81 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	82 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	83 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	84 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	85 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	86 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	87 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	88 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	89 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	90 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	91 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	92 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	93 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	94 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	95 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	96 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	97 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	98 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	99 ^a Šťasták Michael Ignaci filio	100 ^a Šťasták Michael Ignaci filio

Zdroj: SA v Bratislavě, římskokatolická farnost Sološnica (Malacky), matrika zemřelých, 1801–1853, inv. č. 2118, fol. 315–316. Digitální kopie zpřístupněna na FamilySearch.org.

Source: State Archive in Bratislava, Roman Catholic Parish of Sološnica (Malacky), Register of Deaths, 1801–1853, inv. no. 2118, fols. 315–316. Digital copy available at FamilySearch.org.

[16] SA v Bytči, římskokatolická farnost Včelínice, matrika zemřelých, 1813–1836, inv. č. 1456, fol. 190–191, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R1Y-GKL?wc=9P3Y-1XM%3A107654301%2C107715901%2C161768701%2C161773201%26cc%3D1554443&lang=cs&i=125&cc=1554443> (5. 9. 2025).

Matrika zemřelých z evangelické farnosti augsburského vyznání Čerenčany, které leží nedaleko Rimavské Soboty, prozrazuje velkou pečlivost tamního duchovního, jemuž nechyběl cit pro detail. Kromě obvyklých a povinných formulací poctivě zapisoval k zemřelým i konkrétní poznámky, třeba i to, že smrt si pro první oběť cholery, Michaela Vargu, přišla na rimavskosobotských „loukách“ či „polích“ („*in pratis RimaSzombathiensibus*“). Díky tomu, že několik počátečních případů cholery popsal farář podrobně, se dozvídáme, že byl u nemocných a zemřelých přítomen lékař. Ten například jasně stanovil, že jedno z úmrtí nemohlo nastat v důsledku nadměrného pití studené vody, které údajně způsobilo zánět střev, ale že se jednalo o cholera. Ovšem od momentu, kdy duchovní v matrice na bok stránky zaznačil stupňování nákazy („*cholera grassatur*“), jsou již zápisy o zemřelých stručnější, což samo o sobě vypovídá o naléhavosti situace. Matrika z Čerenčan není rozdělena do tabulkových rubrik, zápisy jsou i v této době lineární, avšak přehlednosti jednotlivých údajů je kromě pořadových čísel dosaženo také zřetelným zvýrazněním jména zesnulého, které je navíc podtrženo.^[17]

Některé případy církevních registrů z počátku třicátých let 19. století ilustrují pozvolnost zavádění praxe zaznamenávání příčin úmrtí, kdy výjimku mohla tvořit právě cholera (Golian, 2024b: 47). Ve středoslovenské Očové byl první zesnulý v důsledku cholery místním evangelickým duchovním označen křížkem a slovem „*cholera*“. Opakování této smrtelné diagnózy je dále vyznačováno jen rychlou pomlčkou.^[18] Podobný přístup lze pozorovat v římskokatolické farnosti Rapovce ležící v dnešním okrese Lučenec. Zde jsou oběti cholery označeny křížkem v rubrice, kde se běžně zaznamenávalo přijetí poslední zpovědi a eucharistie. U dětí jsou, analogicky k praxi ve Včelincích, uvedeny pouze tečky. Duchovní v Rapovcích navíc tento způsob označování zpětně vysvětlil v krátké poznámce zapsané až po odeznění epidemické vlny „*cholery orientalis*“. Skutečnost, že souhrnný přehled obětí vznikl ex post, naznačuje, že v průběhu samotné epidemie nebylo možné se věnovat systematickému doplňování evidence o detailní informace.^[19]

[17] SA v Levoči, evangelický církevní sbor Čerenčany, matrika zemřelých, 1806–1853, inv. č. 281, fol. 90, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GT94-8D2?wc=9PQ9-RM3%3A107654101%2C112615301%2C127867401%2C127867402%26cc%3D1554443&lang=cs&i=358&cc=1554443> (5. 9. 2025).

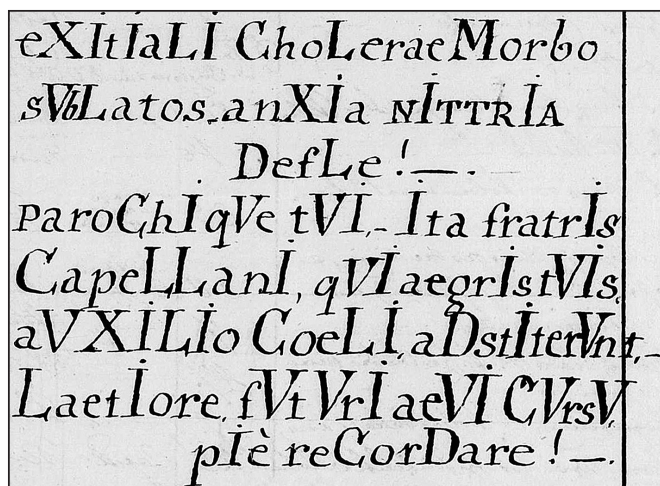
[18] SA v Bytči, evangelický církevní sbor Očová, matrika zemřelých, 1784–1870, inv. č. 943, fol. 145, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-9T97-NFL?wc=9PQ9-HZQ%3A107654101%2C130802401%2C130825101%2C130836601%26cc%3D1554443&lang=cs&i=75&cc=1554443> (5. 9. 2025).

[19] SA v Bytči, římskokatolická farnost Rapovce, matrika zemřelých, 1799–1836, inv. č. 1100, fol. 263, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTM6-9ZCC?wc=9P31-4WG%3A107654301%2C110255601%2C138895501%2C950225201%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=117> (5. 9. 2025).

Z hlediska formy je zajímavý také zápis z matriky zemřelých vedené v římskokatolické farnosti Nitra – Dolné Mesto. Zvláštní záznam má z vizuálního hlediska charakter epigrafického nápisu, respektive chronogramu, jenž se výrazně odlišuje od kurzivního písma použitého ve zbytku knihy.^[20] S trochou poetické nadsázky lze konstatovat, že kněz chtěl tímto způsobem vytvořit pomníkovou památku alespoň v matrice, když neměl možnost učinit to na jiném místě. Jedná se o výzvu „*zarmoucené Nitře*“, aby si navždy uchovala vzpomínku na své duchovní, kteří v daném roce pomáhali nemocným, a aby oplakávala ty, jež padli „*zhoubné choleře*“ za obět.^[21]

OBRÁZEK 3. DETAIL Z MATRIKY ZEMŘELÝCH, ROK 1831, ŘÍMSKOKATOLICKÁ FARNOST NITRA – DOLNÉ MESTO

PICTURE 3. DETAIL FROM THE DEATH REGISTER, YEAR 1831, ROMAN CATHOLIC PARISH OF NITRA – DOLNÉ MESTO

Zdroj: SA v Nitře, římskokatolická farnost Nitra – Dolné Mesto, matrika zemřelých, 1785–1838, inv. č. 686, fol. 393. Digitální kopie zpřístupněna na FamilySearch.org.

Source: State Archive in Nitra, Roman Catholic Parish of Nitra – Dolné Mesto, Register of Deaths, 1785–1838, inv. no. 686, fol. 393. Digital copy available at FamilySearch.org.

[20] Číslice chronogramu reprezentují (v celkovém součtu dvakrát po sobě, v obou odstavcích nápisu) rok 1831.

[21] SA v Nitře, římskokatolická farnost Nitra – Dolné Mesto, matrika zemřelých, 1785–1838, inv. č. 686, fol. 393, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-811P-PCK?wc=9PQQ-82C%3A107654301%2C107660801%2C110064602%2C141407101%26cc%3D1554443&lang=c&i=166&cc=1554443> (5. 9. 2025).

Zápisy z roku 1849

Od druhé vlny cholery epidemie v Horních Uhrách lze v analyzovaném materiálu pozorovat postupnou proměnu povahy nematričních zápisů. Ty se stávají kratšími, méně narativními a často se prolínají s reflexí dalších společenských a politických událostí. Cholera už nepředstavovala neznámou hrozbu, přesto ale zůstávala neporazitelnou nákazou, která si nadále brala desítky tisíc životů.^[22]

Výrazným příkladem z tohoto období je evangelická matrika ve farnosti Partizánska Lupča, ležící mezi Ružomberkom a Liptovským Mikulášem. Epidemie zde v roce 1849 udeřila s velkou intenzitou, což se odrazilo v rozhodnutí místního duchovního věnovat osudům některých zemřelých zvláštní pozornost. V řadě spíše stručnějších záznamů se objevily dva na sebe navazující zápisy, z nichž jeden je obsahově rozsáhlejší. Oba záznamy se vztahují ke dni 5. listopadu 1849. První z nich hovoří o tom, že zemřel „*Ján Ivanovits, zdejší mešťan a čižmár, 40 ročný*“. Na něj navazuje text ve znění: „*Daniel z viš [sic] jmenovaného otce a Marii Bezbruchy 12 ročný sin [sic]. Eva také Jana Ivanovits a Marii Bezbruchy 14 ročný dcera – Otec, syn a dcera takmer naráz na cholery zemřeli [sic]*“. Tragédii rodiny uzavírá smrt dalšího syna manželů Jána a Marie, Ondreje, který svého otce a sourozence přežil jen o dva dny. V jeho případě však matrika jako příčinu úmrtí uvádí blíže neurčenou „*suchou nemoc*“. Tento rozšířený matriční záznam znovu dokladuje, že cholera znamenala pro obyvatele i jejich duchovní správce psychologicky extrémně těžkou zkušenost.^[23] Z hlediska interpretačního potenciálu je tento případ významný i tím, že ukazuje, jak matriky umožňují sledovat krátkodobou dynamiku mortality v rámci jedné domácnosti. Takto strukturovaný zázpis by nebyl možný v agregovaných statistikách, zatímco v matriční evidenci vystupuje s plnou konkrétností a časovou návazností.

Další příklad pochází z evangelické matriky farnosti Krajné nacházející se na západě Slovenska. Zde jsou příčiny úmrtí systematicky uváděny pouze u obětí cholery, přičemž jedinou výjimku představuje záznam o úmrtí na horečku na konci roku 1849. Tato selektivnost opět podtrhuje výjimečné postavení cholery v rámci dobové percepce nemocí a naznačuje, že právě cholera úmrtí byla považována za natolik závažná, že si zasloužila explicitní označení. Předmětná matrika je však ukázkou zaznamenání nejen epidemiologických, ale také politických událostí. Konkrétně se jedná o zprávu, že od měsíce srpna mohou evangelici vést své církevní registry ve slovenském jazyce, a to „*na základe rovnoprávnosti*

[22] K druhé vlně cholery v kontextu dalších událostí v tomto období v Uhrách srov. (Fazekas, 2024: 103–120).

[23] SA v Bytči, evangelický církevní sbor Partizánska Lupča, matrika zemřelých, 1783–1974, inv. č. 772, fol. 295, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQV-9KZ8?wc=9P3G-SPD%3A107654101%2C118119901%2C118554301%2C118554302%26cc%3D1554443&lang=c&cc=1554443> (5. 9. 2025).

[...] *od Cisaře [sic] a Krále Fraňa Josefa I.*“. Na jediné dvoustraně matriční knihy se tak propojují dějiny epidemie s dějinami jazykové a národnostní politiky, a to v perspektivě lokální církevní praxe.^[24] Tento příklad ilustruje širší potenciál nematričních zápisů jako pramene k sociálním a politickým dějinám. Matriky zde nepůsobí pouze jako evidenční nástroj, ale jako médium, v němž se bezprostředně odrážejí zásadní proměny dobového světa. Cholera je v tomto kontextu jedním z několika faktorů, které formovaly zkušenost místních komunit, avšak její přítomnost v matrikách zůstává vizuálně i obsahově dominantní.

Zápis z přelomu let 1855–1856

Třetí vlna cholery je z hlediska zvláštních matričních zápisů v předmětné analýze zastoupena pouze jedním záznamem, respektive jeho grafickou podobou. Uvedený příklad zápisu se vztahuje k případům cholery, které se v již výše zmíněné římskokatolické farnosti Včelince vyskytly na přelomu let 1855 a 1856. Úhledný rukopis s ozdobnými prvky, především zvýrazněním počátků nového kalendářního roku, představuje vizuální „odlehčení“ jinak smutné evidence a svědčí o individuální tvořivosti duchovního, jenž matriční zápisy vedl přehledně a jasně. Zatímco u jiných let se omezil na geometrické vzory, přelom roků 1855 a 1856 doplnil nejen vlnovkou, ale také kresbičkami ve tvaru (pravděpodobně) květů. Toto grafické „ozdobení“ seznamu zemřelých, do něhož spadá i pokračující výskyt cholery v novém roce, působí na první pohled až optimistickým dojmem. Lze jej interpretovat buď jako osobní výraz naděje zapisovatele spojený s nástupem nového roku, nebo jako snahu zachovat estetický řád a srozumitelnost evidence i v období zvýšené mortality. V každém případě jde o příklad výrazného zlidštění jinak strohé matriční evidence.^[25]

Zápisy z roku 1866

Z hlediska formální stránky vedení matrik zemřelých byly v roce 1866 normou již předtištěné rubriky. Oproti předchozím dekádam, v nichž byly jednotlivé kolonky často nadepisovány ručně, se evidence v polovině 19. století vyznačuje vyšší mírou standardizace (srov. Golian, 2024b: 47). Přesto však ani tento proces

[24] SA v Bratislavě, evangelický církevní sbor Krajné (Myjava), matrika zemřelých, 1837–1866, inv. č. 1203, fol. 146–147, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-FH7?wc=9P3D-2NT%3A107654101%2C109865701%2C121785601%2C121938601%26cc%3D1554443&lang=cs&i=44&cc=1554443> (5. 9. 2025).

[25] SA v Bytči, římskokatolická farnost Včelince, matrika zemřelých, 1837–1896, inv. č. 1459, fol. 78–79, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMG-ZCM?wc=9PQM-ZJ3%3A107654301%2C107715901%2C161768701%2C138903401%26cc%3D1554443&lang=cs&i=48&cc=1554443> (5. 9. 2025).

unifikace zcela nevyloučil vznik doplňkových či nematričních zápisů, zejména v souvislosti s mimořádnými událostmi, jakou byla cholera epidemie. Římskokatolická matrika z východoslovenské Šace (dnes je Šaca městskou částí Košic) je vedena úsporně, zapisující duchovní byl nanejvýš stručný, avšak přesto se v případech cholery objevují trojitá podtržení, která opět poukazují na závažnost diagnózy.^[26]

Zcela odlišný charakter má zápis v matrice zemřelých římskokatolické farnosti Hájske, situované v Nitranské župě. Záznam je příkladem propojení dějin cholery s dějinami Uherského království, konkrétně s přítomností vojenských posádek na území dnešního Slovenska v rámci prusko-rakouského konfliktu. Jak již bylo uvedeno výše, tyto okolnosti měly na šíření cholery přímý vliv a mezi zasaženými oblastmi byla i Nitranská župa, kde se Hájske nachází (Šoltés, 2024: 416). Záznam v matrice zemřelých je úlevným zvoláním, že těžký rok 1866 je u konce a že v jeho průběhu vyhasly mnohé životy, a to kvůli kruté choleře, hladu i válce. Na závěr kněz vyjádřil naději, že tyto zlé časy jsou u konce. Tento text přesahuje rámec předtištěných tabulek a představuje typický příklad situace, kdy potřeba reflexe mimořádné zkušenosti převládá nad formálními omezeními matriční knihy. Z metodologického hlediska jde o doklad toho, že ani pokročilá standardizace evidence nezabránila duchovním v tom, aby matriky využívali jako prostor pro komentář k zásadním událostem své doby.^[27]

Další případ pochází z evangelické matriky jihoslovenské farnosti Závada ležící v mezi Velkým Krtišem a Lučencem. Ke 30. říjnu 1866 je zde zaznamenáno úmrtí rolníka Pavla Trniaka, který „byv v B. Bystrici na kapustě tam se nakazil, přišed domu na ní zemřel“. Příčinou jeho skonu byla cholera a zajímavostí je, že byl v dané době ve farnosti jedinou obětí. Snad proto jsou u něj zaznamenány i konkrétní okolnosti, za nichž se nakazil.^[28] I takový stručný, avšak konkrétní popis okolností nákazy nabízí širší interpretační možnosti. Umožňuje uvažovat o mobilitě venkovského obyvatelstva, charakteru sezónních prací i o rizicích spojených s přesunem osob mezi regiony v období epidemie. Zároveň vyvolává otázky ohledně možného sekundárního šíření nákazy, které však nelze na základě

[26] SA v Levoči, římskokatolická farnost Šaca, matrika zemřelých, 1852–1869, inv. č. 811, fol. 306, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R7Q-9XQK?wc=9P3R-YWL%3A107654301%2C109211501%2C135493301%2C135493302%26cc%3D1554443&lang=cs&i=440&cc=1554443> (7. 9. 2025).

[27] SA v Nitře, římskokatolická farnost Hájske, matrika zemřelých, 1861–1885, inv. č. 1154, fol. 28, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GBRP-YF9?wc=9PQS-3YQ%3A107654301%2C113169901%2C159138901%2C159144401%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=30> (7. 9. 2025).

[28] SA v Bytči, evangelický církevní sbor Závada, matrika zemřelých, 1842–1898, inv. č. 1592, fol. 29, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMV-BN5?wc=9P31-T32%3A107654101%2C121397701%2C121585701%2C121590301%26cc%3D1554443&lang=cs&i=153&cc=1554443> (7. 9. 2025).

samotné matriky jednoznačně zodpovědět. Případ tedy ilustruje jak potenciál, tak limity matričních pramenů při rekonstrukci epidemiologických souvislostí.^[29]

Zcela výjimečnou formu nematričního zápisu představuje souhrnný přehled v matrice zemřelých římskokatolické farnosti Sokolníky (dnes součást obce Podhorany), jehož autorem byl farář Michael Losškó. Projevil se nejen jako důsledný zapisovatel, ale také jako svého druhu „demograf“ v moderním smyslu slova. Je třeba ocenit jeho důkladný přístup k matriční evidenci, kdy souhrnně zpracoval údaje z celého registru zemřelých (1807–1866), a to nejen pro soudobé potřeby církevní evidence, ale také pro další generace. Z tabulky, kterou kněz zpracoval, jsou zřejmé nárůsty počtu zemřelých v konkrétních letech. Duchovní to zdůraznil také v doprovodném textu pod tabulkou, v němž vysvětlil, že roku 1810 postihla Sokolníky epidemie neštovic a následně v letech 1831, 1849, 1855 a 1866 epidemie cholery. Vliv nákazy se nejsilněji projevil v roce 1855, kdy celkově zemřelo 135 osob. Oproti tomu v roce 1831 zemřelo ve farnosti 121 osob, v roce 1849 zemřelo 100 osob, a nakonec v roce 1866 celkově zesnulo 91 osob. V jiných letech, vyjma roku 1810, jsou počty zemřelých konstantní a významně nižší.^[30]

V tomto příkladu nestandardního matričního zápisu jsou propojeny dvě roviny povahy nematričních záznamů. První je reprezentována vpisky, které odrážejí individualitu duchovních prosvítající skrze vysvětlivky, poznámky, varování či různá doplnění evidence nad rámec prostoru vymezeného postupně stále více unifikovanými matričními tabulkami. Jde o zápisy, které faráři doplnili „mezi řádky“. Druhá rovina je statistická. Sumáře zemřelých za konkrétní rok mohly být běžnou součástí matrik (Golian, 2024b: 46), ovšem postup, který zvolil svědomitý farář ze Sokolníků, překračuje limity běžného součtu pochovaných. Jeho propočty překlenují propast více než sto padesáti let a promlouvají k současným badatelům jazykem demografických kategorií, i když ve velmi základní podobě. V tomto případě tedy kněz Michael Losškó přispěl k vyhodnocování matričních záznamů pro potřeby moderní kvantitativní statistické analýzy dat z církevních registrů.

[29] Přímo v souvislosti s cholerovou epidemií tento typ zápisu nebyl výjimkou. Podobný záznam lze najít například v matrice evangelické farnosti augsburského vyznání Kraskovo u Rimavské Soboty z roku 1855. U rolníka Pavla Baláže zemřelého na choleru je uvedeno, že nemoci podlehl 17. června „v *putování svém*“ v obci Čaba [sic] v Boršodské župě (dnešní Maďarsko; pravděpodobně byl název obce Csobaj), kde byl i pohřben. SA v Bytči, evangelický církevní sbor Kraskovo, matrika zemřelých, 1841–1891, inv. č. 722, fol. 52, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMH-YWJ?wc=9P3B-FMZ%3A107654101%2C112615301%2C128353901%2C128374502%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=167> (3. 1. 2026).

[30] SA v Nitře, římskokatolická farnost Sokolníky, matrika zemřelých, 1807–1866, inv. č. 665, fol. 252, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-8BTH-LP6?wc=9PQ3-R9D%3A107654301%2C107660801%2C107660802%2C141467901%26cc%3D1554443&lang=cs&i=130&cc=1554443> (8. 9. 2025).

Zápis z roku 1873

Sondu do problematiky nematričních a doplňkových zápisů v matrikách zemřelých, které zachycují vlny cholerových epidemií v Horních Uhrách, uzavírá reflexe záznamu z pera evangelického duchovního z farnosti Turíčky (dnes součást obce Cinobaňa) na jihu středního Slovenska. Tamní farář vedl zápisy velmi pečlivě a příčiny úmrtí někdy doplňoval různými vysvětlujícími poznámkami. U data 20. července 1873 se objevuje zápis o úmrtí s diagnózou „*pretrhnutie vnitrnosti*“ Davida Urbančoka, avšak vzhledem k obavám z toho, že by se mohlo jednat o cholera, je informace doplněna přípisem: „*Mládenec tento z příčiny panující cholery jest behem 24 hodin pohrben.*“ Cholera v obci pak skutečně propukla o týden později, 27. července 1873, kdy je v registru nemoc poprvé zapsána jako příčina úmrtí.^[31] Podobné vysvětlující formulace jsou obecně v rámci matrik zajímavým zdrojem informací, a to především z hlediska problematiky identifikace různých medicínských diagnóz. V rámci výzkumu cholerových epidemií je třeba deklarovaným příčinám smrti věnovat zvýšenou pozornost, protože za zdánlivě jinou nemocí se mohla skrývat právě cholera (typicky by to byly různé formy zažívacích obtíží). Zda však bylo cholerou i „*pretrhnutí vnitřností*“, jak to matrika uvádí u zmíněného Davida Urbančoka, se již zjistit nepodaří. Stručný záznam o jeho skonu a pohřbu však opětovně upozorňuje na respekt, který lidé k epidemii měli i po několika desetiletích od jejího prvního masivního výskytu. Prevence, v tomto případě rychlý pohřeb, prozrazuje zodpovědný přístup obyvatel Turíček a zřejmě i strach, který byl, vzhledem k následnému propuknutí nákazy, oprávněný.

Závěr

Církevní matriky všech typů jsou mnohohrstevnatým historickým pramenem a jako takové mohou být v rámci historické vědy předmětem bádání hned několika disciplín nebo směrů. Digitalizace a zpřístupnění matričních knih prostřednictvím platformy FamilySearch zásadním způsobem rozšířily možnosti jejich systematického studia a umožnily badatelům pracovat s rozsáhlými soubory dat napříč regiony i konfesemi. Tato skutečnost výrazně usnadňuje heuristiku a otevírá nové interpretační perspektivy v oblasti historické demografie, sociálních dějin i historické antropologie.

Cílem předkládané studie bylo poukázat na jeden z možných způsobů výkladu a syntézy poznatků, které jsou v matrikách zemřelých obsaženy ve formě

[31] SA v Bytči, evangelický církevní sbor Turíčky, matrika zemřelých, 1833–1906, inv. č. 1425, fol. 19, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMY-RGM?wc=9PQM-FMH%3A107654101%2C110255601%2C120395701%2C120534102%26cc%3D1554443&lang=cs&i=99&cc=1554443> (8. 9. 2025).

nestandardních, nematričních, či alespoň doplňkových záznamů. Základní premisou prezentované sondy byl důraz na individuální projevy duchovních, kteří svými jedinečnými způsoby přinášeli svědectví o průběhu pěti hlavních vln epidemie, anebo zanechali v matriční knize specifickou formu památky prostřednictvím symbolu, kresby a zvýraznění. Tyto marginálie poukazují také na výzvu, s níž se musí vyrovnávat každý badatel pracující s matrikami z prostoru dnešního Slovenska. Tou je značná heterogenita vedení matriční evidence. Církevní registry zemřelých, navzdory platným předpisům pro jejich formální uspořádání, často dosahovaly unifikovaného charakteru teprve postupně v průběhu první poloviny 19. století.

Obecně lze konstatovat, že matrika je do jisté míry odrazem nejen demografické situace, ale také osobního přístupu těch, kteří evidenci zapisovali. Emocionální intenzita nematričních záznamů spojených s cholerou postupně klesala v souvislosti s přirozenou akceptací skutečnosti, že nákaza se stala součástí života tehdejší (nejen) hornouherské společnosti. Paralelně s tímto procesem se pozvolna ustalovala formální podoba vedení matričních knih, což však těm duchovním, kteří cítili potřebu se k choleře vyjádřit, nezabránilo ve vepsání poznámky, komentáře či vysvětlení tam, kde to považovali za nutné. Cholerové epidemie byly v tomto ohledu svým způsobem výjimečné, protože dosavadní výzkum ukazuje, že jiným chorobám se nedostávalo tolik zvláštní pozornosti. Právě tento rozměr analyzovaných příkladů z matrik zemřelých dovoluje nahlédnout problematiku cholerové epidemie z historicko-antropologické perspektivy. Zároveň otevírá pole pro další výzkum a odkrývání nových interpretačních rovin, které pokryjí sledované téma komplexněji co do množství i obsahu zkoumaného materiálu. V rámci dalšího výzkumu se nabízí celkové zpracování všech zachycených nematričních záznamů týkajících se cholery a jejich roztřídění do kategorií podle obsahových kritérií, případně kompletní edice zachycených zápisů.

References

Primary sources

Státní archiv v Bratislavě

Evangelický církevní sbor Krajné (Myjava), matrika zemřelých, 1837–1866, inv. č. 1203, fol. 146–147. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-FH7?wc=9P3D-2NT%3A107654101%2C109865701%2C121785601%2C121938601%26cc%3D1554443&lang=cs&i=44&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Sološnica (Malacky), matrika zemřelých, 1801–1853, inv. č. 2118, fol. 315–316. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-YX9Z-5M?wc=9P3Q-C6N%3A107654301%2C109608201%2C139567901%2C139591101%26cc%3D1554443&lang=cs&i=74&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Velké Leváre (Malacky), matrika zemřelých, 1801–1852, inv. č. 2595, fol. 175. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-YX9Z-5M?wc=9P3Q-C6N%3A107654301%2C109608201%2C139567901%2C139591101%26cc%3D1554443&lang=cs&i=74&cc=1554443>

61903/3:1:939F-1SK5-L?wc=9P3Z-6TG%3A107654301%2C109608201%2C139704701%2C139767301%26cc%3D1554443&lang=cs&i=133&cc=1554443 (1. 10. 2025).

Státní archiv v Bytči

Evangelický církevní sbor Kraskovo, matrika zemřelých, 1841–1891, inv. č. 722, fol. 52.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GT-MH-YWJ?wc=9P3B-FMZ%3A107654101%2C112615301%2C128353901%2C128374502%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=167> (1. 10. 2025).

Evangelický církevní sbor Očová, matrika zemřelých, 1784–1870, inv. č. 943, fol. 145.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9T97-NFL?wc=9PQ9-HZQ%3A107654101%2C130802401%2C130825101%2C130836601%26cc%3D1554443&lang=cs&i=75&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Evangelický církevní sbor Partizánska Lupča, matrika zemřelých, 1783–1974, inv. č. 772, fol. 295.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQV-9KZ8?wc=9P3G-SPD%3A107654101%2C118119901%2C118554301%2C118554302%26cc%3D1554443&lang=cs&i=627&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Rapovce, matrika zemřelých, 1799–1836, inv. č. 1100, fol. 263.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTM6-9ZCC?wc=9P31-4WG%3A107654301%2C110255601%2C138895501%2C950225201%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=117> (1. 10. 2025).

Evangelický církevní sbor Turíčky, matrika zemřelých, 1833–1906, inv. č. 1425, fol. 19.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMY-RGM?wc=9PQM-FMH%3A107654101%2C110255601%2C120395701%2C120534102%26cc%3D1554443&lang=cs&i=99&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Turzovka, matrika zemřelých, 1813–1842, inv. č. 1215, fol. 261.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRQZ-9S81?wc=9P32-2NG%3A107654301%2C130141601%2C130616401%2C130616402%26cc%3D1554443&lang=cs&i=607&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Včelince, matrika zemřelých, 1813–1836, inv. č. 1456, fol. 190–191.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R1Y-GKL?wc=9P3Y-1XM%3A107654301%2C107715901%2C161768701%2C161773201%26cc%3D1554443&lang=cs&i=125&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Včelince, matrika zemřelých, 1837–1896, inv. č. 1459, fol. 78–79.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GT-MG-ZCM?wc=9PQM-ZJ3%3A107654301%2C107715901%2C161768701%2C138903401%26cc%3D1554443&lang=cs&i=48&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Velká Bytča, matrika zemřelých, 1813–1842, inv. č. 77, fol. 130–131.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRQC-9Z3L?wc=9P32-N38%3A107654301%2C114742501%2C129805801%2C129915501%26cc%3D1554443&lang=cs&i=478&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Evangelický církevní sbor Závada, matrika zemřelých, 1842–1898, inv. č. 1592, fol. 29.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMV-BN5?wc=9P31-T32%3A107654101%2C121397701%2C121585701%2C121590301%26cc%3D1554443&lang=cs&i=153&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Státní archiv v Levoči

Evangelický cirkevní sbor Čerenčany, matrika zemřelých, 1806–1853, inv. č. 281, fol. 90.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GT94-8D2?wc=9PQ9-RM3%3A107654101%2C112615301%2C127867401%2C127867402%26cc%3D1554443&lang=cs&i=358&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Šaca, matrika zemřelých, 1852–1869, inv. č. 811, fol. 306. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R7Q-9XQK?wc=9P3R-YWL%3A107654301%2C109211501%2C135493301%2C135493302%26cc%3D1554443&lang=cs&i=440&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Státní archiv v Nitře

Římskokatolická farnost Hájske, matrika zemřelých, 1861–1885, inv. č. 1154, fol. 28. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GBRP-YF9?wc=9PQS-3YQ%3A107654301%2C113169901%2C159138901%2C159144401%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=30> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Nitra – Dolné Mesto, matrika zemřelých, 1785–1838, inv. č. 686, fol. 393. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-811P-PCK?wc=9PQQ-82C%3A107654301%2C107660801%2C110064602%2C141407101%26cc%3D1554443&lang=cs&i=166&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Sokolníky, matrika zemřelých, 1807–1866, inv. č. 665, fol. 252. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-8BTH-LP6?wc=9PQ3-R9D%3A107654301%2C107660801%2C107660802%2C141467901%26cc%3D1554443&lang=cs&i=130&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Secondary sources

Bazovská, S. 2017. Cholera a iné vibriózy. In Bazovská, S. et al. (eds.), *Špeciálna epidemiológia*, 32–35. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.

Cimmermanová, E. 1974. Matriky ako historický prameň. *Historický časopis*, 22, 71–83.

Derfiňák, P. 2016. Cholerová epidémia na severovýchode Uhorska v rokoch 1872–1873. *Annales Historici Presovienses*, 16, 115–140.

Derfiňák, P. 2022. Zdravie a choroby na stránkách katolíckych novín pre obecný ľud. *Historia Ecclesiastica*, 13, 255–264.

Drasche, A. 1860. *Die epidemische Cholera. Eine monographische Arbeit*. Wien: Druck and Verlag von Carl Gerold's Sohn.

Fazekas, C. 2024. Revolution, War, and Cholera in 1848–49: The Case of Hungary. *Austrian History Yearbook*, 55, 103–120.

Historický časopis. 2024, 72, 401–584.

Golian, J. 2022. Possibilities of Studying Epidemics of Cholera in Upper Hungary (Contemporary Slovakia) in the 19th Century. *Studia Historiae Oeconomicae*, 40, 61–78.

Golian, J. 2023. Ako skúmať epidémie? Možnosti analýz cirkevných matrik pri výskume epidémii 19. storočia na území dnešného Slovenska. *Kultúrne dejiny*, 14, supplement, 87–109.

Golian, J. 2024a. *Kapitoly z historickej demografie. Analýza cirkevných matrik a možnosti interpretácií*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda.

Golian, J. 2024b. Anti-epidemic Measures of the Hungarian Government in Reaction to the Cholera Wave of 1872/73. *Historický časopis*, 72, 479–511.

- Grósz, L. 1874. *Az 1872/3 évben uralgott cholerajárvány keletkezése, terjedése és lefolyása*. Budapest: Nyomatott a M. Kir. Egyetemi könyvnyomdában.
- Hegyi, E. 2024. Priebeh cholerovej epidémie v banskoštiavnickom regióne v roku 1831 (na príklade archívneho fondu Hlavného komorskogrófskeho úradu v Banskej Štiavnici). *Historický časopis*, 72, 585–599.
- Hlaváček, I. – Kašpar, J. – Nový, R. 1997. *Vademecum pomocných věd historických*. Praha: H&H.
- Kónyová, A. 2024. Slovenská historiografia o epidémiách na území Slovenska. *Annales historici Presoviensis*, 24, 36–46.
- Krištúfková, Z. 2005. Cholera. In Máderová, E. et al. (eds.), *Epidemiológia infekčných chorôb, II. časť*, 10–11. Bratislava: Herba.
- Linzbauer, F. 1861. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III. Sectio IV*. Budae: Typis Regiae scientiarum universitatis Hungaricae.
- Mittheilungen aus dem Gebeite der Statistik*. 1869. Herausgegeben von der K. K. Statistischen Central-Commission. Fünftehnter Jahrgang. III. Heft. Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
- Liška, A. 2012. *Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov: Prešovská univerzita.
- Liška, A. 2022. Analýza zápisu o cholere z roku 1831 v matrike zomrelých rímskokatolíckej farnosti Liptovská Osada. *Historia Ecclesiastica*, 13, 236–248.
- Lopatková, Z. 2015. Cholerová epidémia z roku 1831 v okolí Trnavy: prevencia a ľudová liečba. In Haladová, S. (ed.), *Ľudová medicína a jej historické špecifiká*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 39–47.
- Peterka, J. 2006. *Cesta k rodinným kořenům. Praktická příručka občanské genealogie*. Praha: Libri.
- Revaj, Š. 1959. Čo nám hovoria matriky Žilinského kraja. *Vlastivedný sborník Žilinského kraja*, 3, 83–95.
- Sarmányová-Kalesná, J. 1991. *Cirkevné matriky na Slovensku zo 16.–19. storočia*. Bratislava: Odbor archívnictva MV SR.
- Šoltés, P. 2024. Sociálne dopady cholerových epidémií v Uhorsku v 19. storočí. *Historický časopis*, 72, 411–458.
- Šteflová, L. 2022. Dopady cholerových epidémií na evanjelické cirkevné zbory vo svetle dištriktuálnych protokolov. *Historia Ecclesiastica*, 13, 229–235.
- Tišliar, P. 2021. Stručný prehľad výskytu infekčných chorôb na Slovensku do 1. polovice 20. storočia. *Slovenská štatistika a demografia*, 31, 7–19.
- World Health Organization, Cholera, <https://www.who.int/health-topics/cholera> (1. 10. 2025).

NEMANŽELSKÉ DĚTI V PROSTĚJOVĚ V DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ^[1]

Illegitimate Children in the Second Half of 19th Century

Michaela Gežová

Abstract: The paper focuses on the development of illegitimate births in Prostějov during the second half of the 19th century and explores its potential connection to the growth of the local garment industry. The study aims to determine whether, and to what extent, the specific character of the industry, primarily based on home-based production, has influenced the illegitimacy rate. The analysis is based on 17 Roman Catholic parish registers of births kept by the Holy Cross parish in Prostějov and combines quantitative and qualitative approaches. The research primarily examines the frequency of illegitimate births and the presence of fathers in the records. At the same time, particular attention is paid to the periods 1880–1889 and 1900–1909, focusing on the socio-professional background of the parents and the development of subsequent legitimations. The results indicate that the proportion of illegitimate births in Prostějov was higher than the national average for most of the observed period, with parents often coming from the garment and textile working class. The study also suggests that a higher concentration of working-class residents in the town may have indirectly contributed to increased illegitimacy. In conclusion, the study highlights the need for further research, particularly into the town's occupational structure and marriage patterns.

Historická demografie, 2026, 50:1, 23–60

DOI: 10.21104/HD.2026.1.02

Keywords: illegitimate children, birth records, the garment industry, Prostějov, 19th century

Contact: Bc. Michaela Gežová, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8, migezova@seznam.cz

Úvod

Demografický vývoj není v rámci jednoho státu či oblasti jednotný – ovlivňuje jej celá řada faktorů, jako je geografická poloha, náboženská a etnická skladba obyvatelstva nebo charakter místního hospodářství. Dosavadní historicko-demografické výzkumy ilegitimity druhé poloviny 19. století se převážně zaměřovaly na venkovské oblasti (Chadimová, 2016; Jirásková, 2012; Kalousková, 2006) a území s převahou německého obyvatelstva (Dušková, 2000; Vaňková, 2006). Cílem této

[1] Článek vychází z bakalářské práce: Gežová, M. 2025. *Nemanželské děti v Prostějově v 2. polovině 19. století*. Praha: FHS UK, Katedra historických věd (vedoucí práce Mgr. Markéta Pražáková Seligová, Ph.D.).

studie je rozšířit poznání o tom, jaký vliv mohla mít na míru ilegality specifická domácí oděvní výroba rozšířená v Prostějově, a tím obohatit naše chápání populačního vývoje v českých zemích v dlouhém 19. století.

Prostějov v druhé polovině 19. století zaujímal v rámci průmyslového vývoje českých zemí poměrně specifické postavení. Na rozdíl od řady jiných průmyslových oblastí zde ve sledované době nedošlo ani k úplnému přechodu na strojní výrobu, ani k úpadku způsobenému nedostatečným odbytem. Regiony s rozšířenou plátenickou výrobou se totiž v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století často potýkaly s vleklou odbytovou krizí. V Prostějově nicméně sehrála klíčovou roli vrstva židovských obchodníků, která v okolí rozvinula rozsáhlou oděvní výrobu. Díky tomu nebyli zdejší domácí dělníci nuceni přesouvat se do továren, ale pouze svou práci přizpůsobili novým podmínkám, tedy naučili se šít.

Rozšíření průmyslu mělo tehdy na rození nemanželských dětí obvykle dvojí vliv. V některých oblastech vedlo k oddálení vstupu do manželství a k vyššímu podílu osob, které zůstaly nesezdané po celý život (tzv. definitivnímu celibátu), což přispívalo k nárůstu nemanželských počtů. Jinde naopak průmyslový rozvoj snižoval věk při vstupu do manželství a zvyšoval počet uzavíraných sňatků, čímž míru ilegality snižoval. První možnost byla typická pro textilní oblasti s výrazným zapojením žen do tovární výroby, kde kvůli nejisté ekonomické situaci a chybějícímu společenskému tlaku mladé ženy sňatek často odkládaly, nebo se vůbec neprovádaly. Druhá možnost se spíše objevovala v oblastech s převažujícím těžkým či strojírenským průmyslem, kde stabilní příjem mužů umožňoval zakládání rodin a ženy se tak více věnovaly domácnosti.

Z toho vyvstává otázka, jestli a případně jakým způsobem mohl míru ilegality ovlivňovat Prostějov se svou domácí oděvní výrobou. Předpoklad je takový, že podíl nemanželských dětí zde mohl být vyšší oproti celozemským hodnotám. Oděvní výrobu často zajišťovaly ženy – švadleny a šičky, jejichž nutný příjem a vysoké pracovní vytížení mohlo přispívat k vyšší míře rození dětí mimo manželství, a podstatné také je, že se ve městě nacházela vysoká koncentrace řemeslníků a dělníků, jejichž životní podmínky nebyly vždy příznivé. I proto lze předpokládat, že zvýšený podíl nemanželských narození se vyskytoval právě mezi oděvními pracovníky, kteří tvořili významnou část prostějovského pracovního trhu.

Výzkum je založen na studiu matrik narozených ve farnosti sv. Kříže v Prostějově v letech 1850–1909. Analýza se ve sledovaném období zaměřuje na problém a) vývoje podílu nemanželsky narozených, b) uvádění otců v matričním zápisu, které úzce souvisí s otázkou přihlašování se k otcovství, dále c) na otázku úrovně dodatečné legitimace a d) úrovně mrtvorozenosti nemanželsky narozených. Ve dvou desetiletých časových sondách (1880–1889 a 1900–1909) se podrobněji zaměřím na otázku časového odstupu mezi narozením nemanželského dítěte a jeho následnou legitimací sňatkem rodičů, pokud k němu došlo. Pozornost rovněž

věnuji rozboru socioprofesionálního původu, resp. příslušnosti rodičů nemanželsky narozených dětí.

V českém prostředí do konce 20. století nebylo mnoho prací, jež by se vývojem ilegitivity zabývaly do hloubky. Data o mimomanželské plodnosti například obsahuje rozsáhlá studie obyvatelstva Ludmily Kárníkové (1965), která svým popisem sociálně ekonomického vývoje českých zemí od druhé poloviny 18. století do první světové války přibližuje představu o proměnách rodiny a s ní i míry ilegitivity. Prvním historicko-demografickým příspěvkem, který se podrobněji zaměřil na ilegimitu, je souhrnná studie Pavly Horské (1980), v níž autorka shrnuje dosavadní poznatky o výzkumu nemanželské plodnosti a zdůrazňuje potřebu věnovat této problematice větší pozornost. Rámcově se o nemanželských dětech také zmiňují další monografické publikace (Fialová a kol., 1998; Lenderová, 2016; Dvořáčková-Malá a kol., 2019; Lenderová a kol., 2021). Problematiku ilegitivity podrobněji rozebírá Daniela Tinková (Tinková, 2003), která se zaměřuje na legislativní hledisko, kdy zkoumá postavení svobodných matek a nemanželských dětí v souvislosti s proměnami myšlení a právních předpisů v období osvícenství. Vývojem ilegitivity se podrobně zabývá také Ludmila Fialová (2007), která ve své demografické studii sleduje podíl nemanželských dětí v českých zemích od raného novověku až po současnost. Mnohem početnější je soubor klasických publikací, které vyšly v zahraničí (Laslett – Oosterveen – Smith, 1980; Laslett, 1977; Mitterauer, 1983; Shorter, 1971; Shorter, 1976).

Mezi nejznámější české historicko-demografické výzkumy, které sledují vývoj ilegitivity na konkrétním místě v konkrétním čase, patří studie Alice Velkové (2003), jež zachycuje vývoj ilegitivity ve farnosti Štáhlavy na přelomu 18. a 19. století. Velková v rámci výzkumu sleduje počty nemanželských dětí a dětí, které se sice narodily v manželství, ale zplozeny byly před jeho uzavřením. Mimo jiné věnuje pozornost i společenskému původu matek a možnostem sňatku po narození nemanželského dítěte. Další takovou studii představila Eliška Chadimová (2016) pro obec Polička. Chadimová se v rámci výzkumu zaměřuje na celkovou míru ilegitivity a podrobně analyzuje následné legitimace a společenské postavení rodičů nemanželských dětí. Každopádně studie, jež by se výhradně zabývaly otázkou ilegitivity, jsou v českých zemích ojedinělé. Častěji se proto musíme obracet na odborné práce, jež zachycují celkový demografický vývoj určité lokality a v jejichž rámci je nemanželská plodnost jedním z dílčích ukazatelů (Dušková, 2000; Jirásková, 2012; Vaňková, 2006). Z nich obvykle můžeme čerpat údaje o míře ilegitivity, a například ve studii Věry Kalouskové (2006) nalezneme i informace o následných legitimacích.

Nemanželské děti v českých zemích

Stát a církev regulovaly uzavírání sňatků už ve středověku, ale do 16. a někde i do 17. století ještě nebylo v laickém přístupu k manželství zásadní církevní

stvrzení sňatku, ale veřejný manželský slib, který si před Bohem dávali partneři. Následné zcírkevnění sňatku přineslo větší kontrolu nad obyvateli a mnohdy i jakési ztížení podmínek, které mladý pár musel splňovat, aby mohl sňatek uzavřít. Křesťanská morálka navíc vyžadovala, aby k pohlavnímu styku docházelo pouze po církevním požehnání páru a jediné za účelem rození dětí. Realita se nicméně s těmito cíli značně rozcházela. Ještě v 16. století se nepovažovalo za zásadní problém, pokud mezi světsky sezdanými partnery došlo k pohlavnímu styku před uzavřením církevního sňatku. Nicméně dívka, která otěhotněla a nemohla dosvědčit, že jí byl manželský svazek slíben, byla společensky vnímána jako nepočestná – stejně jako v pozdějším období, kdy církevní sňatek představoval jedinou legitimní formu manželství (Horský – Seligová, 1997: 74).

V 16. a 17. století podíl nemanželských dětí klesl, avšak mimomanželská plodnost byla v českých zemích nadále součástí reprodukčních návyků. Ludmila Fialová (Fialová a kol., 1998: 172) uvádí, že v 18. století se mimo manželství narodila necelá dvacetina z celkového počtu narozených dětí. Jejich podíl se však i tehdy lišil mezi různými oblastmi. Například na Mělnicku bylo procento nelegitimních dětí vyšší u čeledi pracující na vinicích, jelikož měla větší příležitost k intimním stykům. Oproti tomu na Broumovsku na pracující obyvatelstvo dohlíželi zdejší benediktýni, čímž snižovali podíl nemanželských potomků (Fialová a kol., 1998: 172–174). Značný nárůst illegitimity započal ve dvacátých letech 19. století a ve čtyřicátých letech se jednalo až o více než jednu sedminu všech živě narozených dětí (Kárníková, 1965: 127). Toto navýšení je přisuzováno růstu sňatkového věku a počtu osob v definitivním celibátu. Nejvyšší hodnoty dosáhla mimomanželská porodnost v letech 1865 až 1866, kdy se vyšplhala na 16,3 % (Fialová, 2007: 233–234). Podíl začal klesat na počátku sedmdesátých let důsledkem zlepšující se hospodářské situace, navýšením sňatečnosti a začínajícím poklesem celkové porodnosti.

Přestože nemanželské porody nebyly nijak vzácné, svobodné matky a jejich děti se musely vyrovnávat se společenskou degradací a trvalým cejchem, kterým je společnost označila. Z toho důvodu se některé ženy rozhodly těhotenství tajně ukončit potratem. Vyvolané potraty byly v té době trestné jak pro matku, tak pro osobu, jež potrat vykonala. V jiných případech novorozeně mohlo skončit na prahu kostela či fary, avšak objevovaly se i tragičtější konce, jejichž svědectví se dochovala ve smolných knihách. Mnoho takových případů zmiňuje Daniela Tinková (2003). Nejvíce nemanželských dětí bylo odkládáno v pražských městech, kde se jich i nejvíc rodilo. Často se rodily dívkám a ženám ve služebném postavení, jež si sotva vydělaly samy na sebe, a narození dítěte mimo manželství pro ně mohlo skončit vyhozením ze služby. Ve spojení se společenským odmítnutím pak pro matku bylo obtížné se o dítě řádně postarat, a i z tohoto důvodu byla u nemanželských dětí vyšší úmrtnost (Fialová a kol., 1998: 171–174). Historické statistiky ukazují, že v českých zemích zemřela přibližně čtvrtina všech dětí do jednoho roku věku, přičemž desetina nepřežila ani první měsíc života. U nemanželských

dětí však byla kojenecká úmrtnost až o polovinu vyšší (Kárníková, 1965: 130). Nemanželské děti byly údajně lépe přijímány v průmyslových oblastech, zejména tam, kde dříve převažovala domácí výroba než v zaostalejších, zemědělsky orientovaných regionech. Reprodukční proces zde nebyl tak „striktně vtěsnáván do rodiny“ (Horská, 1971: 269), což se projevovalo i tím, že zde nebyl tak výrazný rozdíl v úmrtnosti mezi manželskými a nemanželskými dětmi.

Situace se mírně zlepšila v době osvícenství, když si příslušné úřady uvědomily, že čím více bude společnost trestat a ostrakizovat svobodné matky i jejich nemanželské děti, tím větší bude šance, že se matka rozhodne těhotenství tajně ukončit, nebo po porodu dítě usmrtit. Například dvorský dekret Josefa II. z 16. srpna 1783 měl z listin veřejných služeb a řemeslných spolků odstranit argumentaci, že člověk, který se narodil mimo manželství je „bezectný“ (Tinková, 2003: 146). Nařízení Českého gubernia zase po úřadech a duchovních požadovalo, aby „poddané upozorňovali na tresty ustanovené za zabití dítěte, ale také aby je poučovali o zákonné ochranné neprovdaných matek“ (Tinková, 2003: 148). Další snahou státu bylo založení nalezinců a porodnic. Ty svobodným matkám a jejich potomkům měly pomoci v náročné životní situaci, a tím snížit dosavadní množství infanticid. První špitál spojený s nalezincem, jenž měl poskytnout pomoc svobodným rodičkám, byl otevřen roku 1765 v Praze v Soukenické ulici na příkaz Marie Terezie (Lenderová – Rýdl, 2006: 280). Od roku 1789 se svobodné ženy mohly uchýlovat do první veřejné porodnice v Praze, jež se nacházela při kostele u sv. Apolináře. V Brně nalézaly svobodné matky útočiště v nemocnici u sv. Anny, jež už od svého založení v roce 1784 zahrnovala porodnici, nalezince, sirotčinec a například i blázinec (Lenderová, 2020: 99). Ve stejném období měly svobodné matky možnost anonymně porodit a případně dítě odložit také v Olomouci. S touto praxí se běžně setkáváme u českého i německého obyvatelstva do dvacátých let 19. století (Fialová a kol., 1998: 172). Podle Tinkové (Tinková, 2003: 170) však nalezince ani v první polovině 19. století nesnižovaly množství infanticid, a navíc samotné instituce se potýkaly s vysokou úmrtností. Pokračující zvýšenou úmrtnost nemanželských dětí potvrzuje i Kárníková, která uvádí, že ještě v padesátých letech 19. století na Moravě na 1000 živě narozených zemřelo 232 manželských a 347 nemanželských dětí. V sedmdesátých letech pak šlo o 241 zemřelých manželských a 361 nemanželských dětí na 1000 živě narozených daného sociálního statutu (Kárníková, 1965: 130).

Demografický a hospodářský vývoj Prostějova

Populační vývoj

Jak vyplývá z dobových statistik, na počátku sledovaného období žilo v Prostějově 11 396 osob. Další údaje o počtu obyvatel lze čerpat z pravidelně prováděných sčítání obyvatel. Přestože se pravidelný desetiletý odstup mezi jednotlivými cenzy ustálil až počínaje rokem 1880, sledováním početního nárůstu obyvatel mezi

jednotlivými sčítáními si můžeme udělat představu o tempu a celkové dynamice populačního růstu Prostějova. Tabulka 1 i přes nestejně dlouhé časové úseky mezi jednotlivými údaji o počtu obyvatel názorně ukazuje, že velmi dynamický nárůst obyvatel zažíval Prostějov zejména v šedesátých letech a pak po roce 1890.

TABULKA 1. POČET OBYVATEL PROSTĚJOVA V LETECH 1850–1910

TABLE 1. POPULATION IN THE CITY OF PROSTĚJOV IN 1850–1910

Rok	Počet obyvatel	Nárůst obyvatel	% nárůst
1850/51	11396	–	–
1857	12542	1146	10,1
1869	15787	3245	25,9
1880	18417	2630	16,7
1890	21192	2775	15,1
1900	25466	4274	20,2
1910	31462	5996	23,5

Poznámka: V letech 1850/1851 a 1857 bylo sčítáno domácí obyvatelstvo, od roku 1869 přítomné obyvatelstvo.

Note: In 1850/1851 and 1857 resident inhabitants, since 1869 present inhabitants were recorded.

Zdroje: Kárníková, 1965: 162 (roky 1850/51, 1857); Růžková, 2006: 666 (roky 1869, 1880, 1890, 1900, 1910).

Sources: Kárníková, 1965: 162 (years 1850/51, 1857); Růžková, 2006: 666 (years 1869, 1880, 1890, 1900, 1910).

Rychlý růst obyvatelstva od poslední dekády 19. století nepochybně souvisel s rozvojem průmyslové výroby ve městě a zároveň mohl zapříčinit vážnější potíže v oblasti veřejné hygieny a zdraví. Míra úmrtnosti zde v této době výrazně převyšovala průměr ostatních oblastí a řadila město mezi nejpostiženější regiony. Nejčastějšími příčinami předčasných úmrtí byly infekční nemoci a onemocnění dýchacích cest, které v kombinaci s nízkou úrovní hygieny, jako byla kontaminovaná voda a vlhké a přeplněné byty, a nedostatečně rozvinutou zdravotní péčí představovaly závažné rizikové faktory. Tyto podmínky obzvláště negativně doléhaly na dětskou populaci. Téměř polovina dětí se nedožila pěti let a více než třetina zemřela ještě v průběhu prvního roku života. K vysoké dětské úmrtnosti rovněž přispívala nedostatečná výživa a celková socioekonomická nestabilita mnoha rodin (Bartoš, 1999: 54).

Pokud se zaměříme na etnické složení Prostějova, setkáme se hlavně s českým a německým obyvatelstvem. Většinová populace však byla spíše česká. Během sčítání lidu roku 1880 se k německé obcovací řeči přihlásilo 24,5 % prostějovských

obyvatel a roku 1910 se jednalo pouze o 6 %. I když zde převažovala česká populace, měl Prostějov, jako mnoho dalších moravských obcí, dlouhou dobu německou radnici, konkrétně až do roku 1892 (Kladiwa, 2022: 81–102). Co se týče náboženského složení, vedle katolického obyvatelstva se v Prostějově nacházela početná židovská komunita, která hrála důležitou roli v rozvoji místního oděvního průmyslu. V roce 1881 zde žilo 1 735 židů, etničtí Židé tak představovali téměř desetinu obyvatel města. Od té doby se však početnost židovské komunity snižovala. V roce 1890 se jednalo o 1 680 osob, roku 1900 šlo o 1 412 osob a v roce 1914 o 1 495 osob (Bartoš, 1999: 49).

Oděvní průmysl v Prostějově

Oděvní výroba je silně propojena s textilní výrobou, jelikož zpracovává její finální produkt – látku. Podle Etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska byl odbyt krejčovského řemeslníka v polovině 18. století vázaný na lidnatost jednotlivých lokalit, práce obvykle probíhala na zakázku, dokonce „v některých případech přímo v bytě zákazníků“. V různých městech a vsích tehdy až polovina krejčovských mistrů své řemeslo neprovozovala a v dalších případech se krejčovství věnovali pouze sezónně (Martínek, 2000: 174).^[2] Krejčovská výroba „na míru“ převažovala až do 20. století a sériově byly vyráběny spíše jen armádní uniformy. O to významnější byl tedy rozvoj oděvní výroby v Prostějově, kde se podařilo zajistit natolik rozsáhlý odbyt, že byl schopen uživit tisíce oděvních dělníků.

Rozkvět oděvního průmyslu v Prostějově nastal ve druhé polovině 19. století, kdy postupně nahradil dřívější tkalcovství a přadláctví. Zatímco v roce 1869 v prostějovském okrese pracovalo v tkalcovství 6 300 osob, a z toho jich 3 416 bylo zaměstnaných přímo v Prostějově (Sommer – Gímeš, 1970: 15), roku 1900 se tkalcovstvím živilo pouhých 840 osob (Bartoš, 1999: 37) a nakonec tkalcovská výroba na Prostějovsku zcela zanikla během první světové války. Tento přechod byl převážně způsoben změnami v poptávce a mechanizací tkalcovské výroby.

Základy moderního oděvnictví v Prostějově položila židovská rodina Mandlova v polovině 19. století. Bratři Mayer a Isaak Mandlovi navázali na podnikání svého otce a začali s výrobou mužských, chlapeckých a dětských oděvů. Z drobného podniku se během několika desetiletí stala rozsáhlá firma M. & I. Mandl, která zaměstnávala stovky domácích krejčích. Přestože nemáme k dispozici přesné údaje o celkovém počtu dělníků, kteří ve firmě působili, dochovaly se nám alespoň dílčí záznamy. Z těch například vyplývá, že v továrně pracovalo přibližně 40 až 60 střihačů (Sommer – Gímeš, 1970: 24). Počet domácích krejčích lze doložit na základě knihy střihů, která zachycuje výrazný nárůst počtu pracovníků v průběhu

[2] Přestože Etnografický atlas mapuje období o sto let starší, než došlo k rozvoji oděvního průmyslu v Prostějově, lze předpokládat, že podoba tradiční (zakázkové) krejčovské výroby zůstala v zásadě zachována.

druhé poloviny 19. století. Konkrétně bylo ve firmě zaměstnáno: v roce 1858 – 26 osob, 1867 – 386 osob, 1873 – 548 osob, 1878 – 726 osob, 1890 – 1181 osob, 1903 – 1 634 osob, 1910 – 1 926 osob (Sommer – Gímeš, 1970: 25).

Díky silnému odbytu dokázala firma překonat hospodářskou krizi v sedmdesátých letech, aniž by došlo k narušení provozu, nicméně nakonec byla uzavřena v roce 1926 (Sommer – Gímeš, 1970: 25–26). Vedle firmy bratří Mandlů vznikala v závěru 19. století v Prostějově i řada menších podniků, často rovněž v židovském vlastnictví. Ze statistických zpráv z let 1867 až 1880 vyplývá, že se v Prostějově v té době nacházelo šest továren na oděvy a jeden konfekcionář, avšak jen dvě z nich si mohly dovolit stříhací stroj a zbytek dohromady zaměstnával 80 střihačů. Množství oděvních závodů začalo prudce stoupat v osmdesátých a devadesátých letech. V roce 1890 bychom v Prostějově našli 18 registrovaných konfekčních továren a roku 1899 se jednalo až o 28 různých oděvních společností. Největší rozkvet oděvnictví nastal počátkem 20. století. V roce 1910 ve městě působilo 48 větších konfekčních výrobců, z nichž 28 byli majitelé továren. Sommer a Gímeš zmiňují, že v roce 1900 v Prostějově působilo 5 300 domácích krejčí a v roce 1911 jejich počet vyšplhal až na 12 000 osob (Sommer – Gímeš, 1970: 35). Otázkou je, zdali údaje uváděné Sommerem a Gímešem zahrnují výhradně domácí krejčí z Prostějova, nebo zda do těchto čísel spadají i řemeslníci z okolních obcí. Pokud bychom vycházeli z celkového počtu obyvatel Prostějova v roce 1910, který činil 31 462 osob, pak by udávaných 12 000 domácích krejčí tvořilo přibližně 38 % celé městské populace. Vzhledem k tomu, že samotné děti mladší 15 let představovaly v té době zhruba 30 až 35 % obyvatelstva (Velková, 2015), jeví se tento podíl jako nerealisticky vysoký. Lze se tedy domnívat, že uvedený počet zahrnoval nejen prostějovské domácí krejčí, ale i jiné textilní dělníky nebo pracovníky z okolních vesnic, kteří byli na místní konfekční výrobu navázáni, či krejčí i s ostatními rodinnými příslušníky. Hospodářské složení obyvatelstva stručně zmiňuje také encyklopedie Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, podle níž roku 1906 pracovalo 3 314 osob v továrnách, domácí výrobou se živilo 2 849 osob a dalších 1 000 obyvatel se věnovalo zemědělství. Přes 20 000 zbylých jedinců zahrnovalo řemeslníky, úředníky, ženy a děti (Kuča, 2004: 82).

Jak už bylo zmíněno, v rozvoji místního průmyslu sehráli zásadní úlohu židovští podnikatelé, kteří disponovali potřebným kapitálem, podnikatelskými zkušenostmi a důležitými obchodními kontakty. Právě propojení mezi prostějovskými židovskými podnikateli a jejich vídeňskými partnery umožnilo vznik rozsáhlé distribuční sítě, díky níž se prostějovský textil prosadil nejen v rámci monarchie, ale od roku 1910 i v zemích jako Srbsko, Rumunsko, Rusko, Řecko, Turecko, Egypt, Austrálie a na obou amerických kontinentech (Sommer – Gímeš, 1970: 36–37). Výsledkem této expanze bylo, že ke konci 19. století produkovaly velké oděvní podniky v Prostějově přibližně třetinu konfekce celého Rakousko-Uherska (Kuča, 2004: 72).

V druhé polovině 19. století bylo pro místní domácí dělníky typické, že většina z nich byla placena „od kusu“ a neměla vlastní živnost. Domácí krejčí pracovali z materiálu dodaného konfekcionářem a byli součástí přísné hierarchie – od zadavatele přes mistra po dělníky, šičky a učně. Tovární budovy sloužily spíše jako sklady, zatímco výroba se odehrávala v malých bytech, často za účasti celé rodiny (Sommer – Gímeš, 1970: 28–34). Data z roku 1906 navíc poskytují důkaz o bytové krizi, kdy se v Prostějově nacházelo 5 327 bytů, přičemž 4 391 z nich bylo jednopokojových a 136 dvoupokojových (Kuča, 2004: 82). Dělníci si také museli pořizovat vlastní nástroje i stroje, mzdy byly nízké a pracovní situace nejistá. Jejich finanční situaci si můžeme přiblížit příkladem (Sommer – Gímeš, 1970: 46). Výkupní cena za vlněné kalhoty se v roce 1889 pohybovala okolo 11 krejcarů, bavlněné kalhoty vyšly na 6 až 10 krejcarů, přičemž tzv. „gaťar“ ve své dílně průměrně vyhotovil tři páry denně, tudíž si vydělal zhruba 33 krejcarů. Z dobových zpráv víme, že cena 1 kilogramu chleba se pohybovala okolo 14 krejcarů a například 1 kilogram hovězího vyšel na 44 až 55 krejcarů, což dokazuje, že výdělky některých domácích krejčí sotva pokrývaly nejnutnější životní potřeby. Ještě hůře na tom byly ženské platy, jelikož domácí švadleny dostávaly za vyhotovení dětského oblečku o deset krejcarů méně, než kolik by za něj dostal krejčí. Zhoršení pracovních podmínek začalo být obzvlášť patrné v osmdesátých letech 19. století a vyvrcholilo v následující dekadě. K zásadní proměně místní textilní výroby došlo až po roce 1928, kdy firma Sborowitz zavedla mechanizovanou produkci (Sommer – Gímeš, 1970: 320).

Na oděvní a tkalcovskou výrobu v Prostějově navazovala řada menších oborů – výroba prádla, klobouků, plstěných a slaměných výrobků, zboží z vlny, bavlny, pletenin a punčoch. Většina těchto činností také měla řemeslný či domácí charakter. Na přelomu 19. a 20. století se rychle rozvíjelo i obuvnictví a kožešnictví – roku 1910 bylo ve městě čtrnáct výrobců obuvi, přičemž většina pracovala mimo tovární prostory. Obuvnictvím se živilo kolem pěti set rodin a do výroby papučí se zapojovaly i ženy a děti, i když často jen sezonně. Vedle oděvnictví sílilo i strojírenství a potravinářský průmysl reprezentovaný sladovnicemi a pivovary (Marek, 1981: 248–249).

Domácí charakter práce i silná koncentrace dělnictva v Prostějově pravděpodobně vytvářely prostředí, které bylo náchylné k sociálním napětím a nerovnostem. Oděvní průmysl tak nepředstavoval pouze hospodářské odvětví, ale i významný faktor, který mohl v Prostějově ovlivňovat sociální poměry, a to včetně těch, které se mohly odrazit v oblasti nemanželské porodnosti.

Vliv textilního průmyslu na úroveň illegitimity

S nástupem průmyslové revoluce a rozvojem kapitalismu dochází k výrazné proměně sociální struktury společnosti. V 19. století vznikají nové společenské vrstvy, mezi nimiž rozlišujeme rostoucí skupinu řemeslnických živnostníků s průmyslovými podnikateli a na nich závislé pracovníky – domácí a hlavně tovární dělníky. Dále bychom neměli opomenout ani demografickou rozdílnost v rámci různých hospodářských odvětví. Podle Ludmily Kárníkové (1965: 128–129) vykazovaly specifické demografické chování obyvatelstva. Šlo jednak o oblasti zemědělsky orientované, které byly v druhé polovině 19. století poměrně homogenní. Typický pro ně byl nižší sňatkový věk a vyšší míra porodnosti, tudíž i nižší počet nemanželských dětí. Dále to byly oblasti s nově vznikajícím těžkým průmyslem a oblasti s textilním průmyslem, kde se udržela rozptýlená manufakturní výroba, a oblasti s textilním průmyslem, kde se rozvinula tovární strojová výroba. Nové průmyslové oblasti, jako bylo Ostravsko, Kladensko, Teplicko-Mostecko či jižní Plzeňsko byly zaměřené na rozvoj těžkého průmyslu, železářství, strojírenství a podobně. Typické pro ně bylo, že vyžadovaly značný příliv mladých pracovních sil a místní ani nově přistěhovalí muži zde zpravidla neměli problém zajistit si pravidelný výdělek. Oproti textilním oblastem tu však pracovalo výrazně méně žen, jelikož pracovní pozice byly příliš fyzicky náročné nebo vyžadovaly kvalifikaci, kterou ženy často neměly. Většina z nich tak mohla svou energii věnovat především péči o domácnost, případně si v době nouze přivydělávala sezónními zemědělskými pracemi nebo výpomocí v městských domácnostech. Možnost stabilního příjmu spolu s nízkou mírou ženské zaměstnanosti tak ve zmiňovaných oblastech vedla k vyšší dostupnosti sňatků a k jejich uzavírání v mladším věku. Vysoká míra sňatečnosti navíc přispívala k nízkému podílu nemanželských početí, jež by jinak vzhledem k vysoké porodnosti mohla být častější. V sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století totiž porodnost v nových průmyslových oblastech předčila téměř všechny regiony Čech a Moravy.

S podobnou demografickou situací se lze setkat již v 18. století a na počátku 19. století v textilních oblastech s rozptýlenou manufakturní výrobou. Zprvu v českých zemích převládala domácí výroba organizovaná faktorským systémem, která se později ve spoustě oblastí přeměnila na výrobu manufakturní. Oba způsoby produkce každopádně vytvářely velmi příznivé podmínky pro zakládání rodiny, jelikož díky rostoucí poptávce evropského trhu a nedostatečné mechanizaci vyžadovaly co nejvyšší zaměstnanost. Tím nabízely existenční zajištění širokým vrstvám obyvatelstva, které se nadále nemusely obávat, že bez vlastního hospodářství a polností neuživí rodinu. Právě proto v těchto oblastech, podobně jako později v nových průmyslových centrech druhé poloviny 19. století, byly pravděpodobně vyšší počty uzavřených sňatků a snižoval se zde sňatkový věk. Obě tyto skutečnosti přispívaly k nižšímu podílu nemanželských narození. Tomu napomáhala i skutečnost, že v krajích s rozptýlenou manufakturní výrobou ještě

nepůsobil psychologicko-morální vliv, který později přineslo tovární prostředí. Nicméně nástup strojové výroby, která se pomalu rozvíjela od konce 18. století, zanesl do různých textilních oblastí rozdílné tendence budoucího ekonomického vývoje. Některé oblasti, které dříve díky rozšířené domácí nebo cechovní produkci prosperovaly, byly přechodem k tovární výrobě silně zasaženy. Jednalo se převážně o oblasti, které kvůli silné cechovní tradici, špatnému tržnímu napojení či kvůli nedostatku levné a zároveň zkušené pracovní síly nedokázaly včas přejít ke strojové produkci, čímž se ocitly mimo hlavní proud industrializace a zaostaly. Od poloviny 19. století se pak potýkaly s ekonomickou nestabilitou a zhoršenou sociální situací, což se mohlo odrazit i ve zvýšeném počtu nemanželských narození (Kárníková, 1965: 78–101).

Obyvatelstvo textilních regionů, v nichž se úspěšně rozvinula tovární výroba, se potýkalo s odlišnými životními i demografickými podmínkami než obyvatelé jiných průmyslových oblastí. V českých zemích šlo zejména o pás území od Chebu podél severozápadní hranice, přes Šluknovsko, Českolipsko, Liberecko, Jablonecko, část Jeseníků až po západní Slezsko. Významná textilní tovární výroba byla přítomna i v Brně a Praze, nicméně tato města představovala průmyslová centra pro mnoho výrobních odvětví, a proto u nich nelze označit textilní podniky za hlavní činitele ovlivňující místní vzorce plodnosti a rodinného chování.

Specifickým rysem oblastí s převahou mechanizované textilní výroby byla vysoká míra zaměstnanosti žen. Oproti novým průmyslovým oblastem se zde tak setkáváme s odlišným reprodukčním chováním, především ve spojitosti se sňatečností a rozením dětí. Práce v továrně, i když hůře placená a fyzicky náročná, mohla být pro dívku jedinou možností finančního zajištění a sňatek nebo těhotenství většinou způsobily ztrátu zaměstnání. Mnoho žen proto vstup do manželství odkládalo nebo se ho zcela vzdávalo, což v textilních regionech přispívalo k vyššímu podílu nemanželských porodů. Jiné dělnice zase mohlo ovlivnit „demoralizující prostředí“ továrny, tudíž pro ně sňatek nepředstavoval nejvyšší prioritu a nevadilo jim partnerské soužití tzv. „na hromádce“ (Kárníková, 1965: 125–128). S podobným vývojem se do určité míry setkáváme již v období feudalismu, kdy lze pozorovat rozdíly v reprodukčním chování mezi venkovským a městským obyvatelstvem. Městské prostředí nabízelo větší míru osobní svobody a zároveň snižovalo vliv tradičního morálního dohledu ze strany hospodáře či širší komunity.

Nízkou sňatečnost průmyslových dělnic dokládá přehled vdaných žen v Pruském království v roce 1882. Ze zaznamenaného počtu 266 915 dělnic bylo mladších 20 let 42,4 % a pouze 463 v této věkové skupině bylo vdaných. Z celkového počtu dělnic v průmyslu ve všech věkových kategoriích pak bylo zaznamenáno 82,6 % svobodných žen a 10,1 % vdaných (Horská, 1970: 163).

Dalším demografickým prvkem rozvíjejících se textilních oblastí byla výrazně vyšší kojenecká úmrtnost. Například na Děčínsku, Šluknovsku, Liberecku a Jablonecku bychom se setkali s nejnižší mírou porodnosti, a navíc zde více

než 30 % narozených dětí umíralo v kojeneckém věku. S podobnými hodnotami bychom se mohli setkat v okolí Trutnova, Broumova či Šternberku a na Frýdlantsku je dokonce zaznamenáno úmrtí 397 kojenců z 1000 živě narozených. To dokazuje, že nedostatečné sociální zajištění a dlouhá pracovní doba šla jen těžko dohromady s řádnou péčí o potomka (Kárníková, 1965: 207).

Obdobný demografický vývoj můžeme pozorovat také mimo území českých zemí. Ze statistických pramenů mapujících vývoj saského obyvatelstva v první polovině 19. století vyplývá, že v textilních průmyslových regionech s převahou domácí výroby byla reprodukce obyvatelstva velmi vysoká. Snoubenci zde vstupovali do manželství v mladém věku, což přispívalo k vyšší manželské plodnosti. Nicméně typickým rysem těchto oblastí byl podle Horské i zvýšený podíl nemanželských dětí a vysoká úmrtnost. Naproti tomu regiony s rozšířenou tovární výrobou vykazovaly nižší míru porodnosti, jelikož nové životní podmínky továrního dělnictva uzavírání sňatků spíše oddalovaly a také vedly k nižšímu počtu dětí v dělnických rodinách. Právě v těchto oblastech lze pozorovat počátky určité „normalizace“ reprodukčního chování, s níž se setkáváme v novém tisíciletí (Horská, 1971: 266).

V Prostějově, který spadá mezi textilní regiony, pravděpodobně nelze očekávat stejný efekt, jaký byl pozorován v severních Čechách v souvislosti s rozvojem tovární výroby. Prostějov se spíše blíží oblastem s rozšířenou manufakturní produkcí, typickým pro 18. století a počátek 19. století, neboť místní textilní výroba probíhala převážně v domácích dílnách a zároveň se zde nevyskytovala výrazná převaha zaměstnaných žen. K jednoznačnějšímu posouzení této otázky by však byla potřeba znalost profesní struktury obyvatelstva podle pohlaví.

Jedním z významných ukazatelů spojených s mimomanželskou plodností je míra následné legitimace narozených nemanželských potomků. Příkladem může být oblast Loketska, která se kromě vysokého podílu nemanželských dětí vyznačovala i častými dodatečnými sňatky rodičů. To znamená, že zde žilo značné množství párů, které v době narození dítěte nebyly sezdané a k uzavření manželství došlo později, například když nabyli většího finančního zabezpečení. Zde Horská zajímavě podotýká, že nemanželské děti mohly v některých případech představovat určitý impuls k uzavření sňatku a tím zvyšovat sňatečnost. Páry, které by za běžných okolností, například kvůli sociálním či ekonomickým překážkám, nikdy neuzavřely sňatek, se mohly seztat právě v důsledku narození společného nemanželského potomka. Podle údajů rakouské statistiky se v letech 1902–1903 v oblasti Loketska rozhodlo 38 ze 100 manželských párů legitimovat jedno či více dětí. Naproti tomu na Berounsku, kde byl podíl nemanželských dětí jedním z nejnižších, připadalo na 100 uzavřených sňatků pouze devět případů dodatečné legitimace. Celkově byla míra legitimace vyšší v Čechách (43 legitimací na 100 nemanželsky narozených dětí) než na Moravě (30) a ve Slezsku (27). Je důležité podotknout, že pozdější legitimace nemanželského dítěte mohla pozitivně ovlivnit jeho šance na přežití. Jak dokládá Horská na základě rakouské statistiky

z roku 1900, do pěti let věku zemřelo 29,6 % dětí manželských a těch, které byly legitimovány po narození, zatímco u dětí zcela ilegitimních dosahovala úmrtnost 42,6 %. Děti dodatečně uznané otcem nebo legitimované po sňatku rodičů tak po stránce přežití připomínaly spíše děti počaté před svatbou než ty, které zůstaly nelegitimní (Horská, 1980: 346–349).

Nemanželské děti v Prostějově

Pramenná základna

Pramennou základnu předložené studie tvoří matriky narozených vedené římskokatolickou farností u sv. Kříže v Prostějově. Pro období let 1850 až 1910 bylo využito celkem sedmáct matričních knih narozených, které jsou uloženy v Moravském zemském archivu v Brně a jejichž digitalizované kopie jsou dostupné na jeho webu.^[3] Matriky byly zpracovány převážně kvantitativní metodou, která umožnila sledovat vývoj počtu dětí narozených mimo manželství v čase. Ve vybraných obdobích však byla data doplněna i kvalitativní analýzou, která se blíže zaměřila na socioprofesi status rodin dětí. Text se zaměřuje výhradně na katolické obyvatelstvo, tedy na děti zapsané v římskokatolických matrikách. Pro komplexní analýzu celého obyvatelstva by bylo nezbytné zahrnout i děti narozené v židovských rodinách a zároveň zohlednit civilní matriky, do nichž byly zapisovány osoby narozené mimo církevní společenství, tedy bez vyznání.

Téměř až do konce šedesátých let 19. století jsou prostějovské matriky narozených vedeny v německém jazyce, zatímco pozdější matriční záznamy jsou převážně česky, i když německé vpisy se v nich nadále vyskytují. V matrikách se také nacházejí poznámky psané v latině, které se týkají zejména následných legitimací dětí nebo přijetí dospělých jedinců do katolické církve, tzn. záznamů jejich křtu. Do roku 1878 matrikáři důsledně využívali německý matriční formulář, později byly využívány také formuláře českojazyčné. Každý zápis o narození standardně zahrnuje údaje o datu narození a křtu dítěte, místu jeho narození a jménu. Součástí formuláře jsou také kolonky pro označení náboženského vyznání (katolické/nekatolické), pohlaví a rodu – legitimitě dítěte (manželské/nemanželské); v některých případech je zaznamenán údaj o mrtvorozenosti. Následují informace o rodičích, a to v pořadí otec – matka, včetně jejich jména,

[3] Moravský zemský archiv v Brně, Sbírka matrik, římskokatolická farnost u sv. Kříže Prostějov (dále jen MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov), matrika narozených, 1847–1854, kn. 9512, sv. XVIII; 1854–1860, kn. 9513, sv. XIX; 1860–1867, kn. 9514, sv. XX; 1867–1870, kn. 9515, sv. XXI; 1871–1875, kn. 9516, sv. XXII; 1875–1878, kn. 9517, sv. XXIII; 1878–1881, kn. 9518, sv. XXIV; 1881–1885, kn. 9519, sv. XXV; 1885–1888, kn. 9520, sv. XXVI; 1888–1892, kn. 9521, sv. XXVII; 1892–1896, kn. 9522, sv. XXVIII; 1896–1900, kn. 9523, sv. XXIX; 1900–1902, kn. 9524, sv. XXX; 1902–1904, kn. 9525, sv. XXXI; 1904–1905, kn. 9526, sv. XXXII; 1905–1907, kn. 9527, sv. XXXIII; 1908–1911, kn. 9528, sv. XXXIV. Digitalizované matriky jsou dostupné on-line na Matriky – ACTA PUBLICA (13. 3. 2026).

společenského stavu či zaměstnání, bydliště a údajů o jejich rodičích. Obsaženy jsou rovněž údaje o kmotrech, porodní bábě a křtiteli.

Ve sledovaném období nenastal výrazný pokles v počtu záznamů o narozených dětech, který by naznačoval chybnou či neúplnou evidenci. Od roku 1860 obsahují matriční knihy na každé straně průběžné součty zaškrtnutých kategorií v jednotlivých rubrikách. Dobové součty matrikářů bylo nicméně potřeba zrevidovat, jelikož ne vždycky byly dodrženy systematické postupy. Poměrně nejednotná byla navíc evidence mrtvorozených dětí, jež se do roku 1865 v prostějovských matrikách narozených vůbec nevyskytovala. Další nepřesnosti se týkaly označování nemanželského původu. U některých dětí chybělo zaškrtnutí kolonky, které by je v matrice jednoznačně identifikovalo jako nemanželské. Pokud však u dítěte nebyl uveden otec, případně byla v kolonce otce poznámka „přihlásil se k otcovství“, nebo byla matka výslovně označena jako svobodná, dítě bylo do kategorie nemanželských zařazeno, i když to výslovně nevyplývalo z grafického označení v příslušné rubrice. Nedostatky se vyskytovaly rovněž v zápisech o následné legitimaci, kdy některé záznamy postrádaly buď údaj o datu sňatku, nebo odkaz na příslušný matriční záznam, případně obojí. Tyto informace byly klíčové zejména v případech, kdy k legitimaci došlo až po delším časovém odstupu, a bylo nutné ověřit, zda jméno otce uvedeného při narození odpovídá jménu ženicha v matrice oddaných. Na základě těchto poznatků lze konstatovat, že přestože se v matrikách objevují dílčí chyby, zřejmě způsobené nepozorností zapisovatele, bylo tyto chyby možné při pečlivé kontrole identifikovat a opravit. Celkově se tak analyzované matriční knihy jeví jako ucelené a řádně vedené, a proto je možné na nich spolehlivě založit výzkum.

V případě prostějovských nemanželských dětí je potřeba zvážit i to, zda byly místními matrikami podchyceny v úplnosti a zda nemohla část nemanželských dětí prostějovským matrikám unikat v důsledku migrace nesezdaných rodiček. Některé matky nemanželských dětí totiž odcházely rodit mimo své bydliště, často do jiné obce, například v blízkosti nalezince či porodnice, kde mohly zůstat více v anonymitě. Tato praxe v některých městech navýšovala podíl dětí narozených mimo manželství, přičemž ke změně došlo v roce 1925, kdy se při evidenci nemanželských potomků začalo přihlížet k trvalému bydlišti matky, nikoli pouze k místu porodu. Zmíněná metodická úprava měla v některých městech za následek náhlý pokles podílu nemanželských dětí. Například v Praze klesl podíl nemanželských dětí z 20 % v roce 1924 na 13 % v roce 1925 (Fialová, 2007: 236). Matky nemanželských dětí z Prostějova se v 19. století mohly uchýlovat do nedaleké Olomouce, kde byla již od roku 1784 v provozu porodnice spojená s nalezincem. Přímou v Prostějově se nacházel pouze sirotčinec, jenž otevřel až roku 1903.^[4] Z těchto důvodů je možné, že některé ženy v tíživé sociální situaci

[4] Sirotčinec a nemocnice. Hlasy z Hané. 20. prosinec 1903, č. 142, 1.

odcházely rodit mimo Prostějov, a naopak je méně pravděpodobné, že by zde zůstávaly a navyšovaly počty nemanželských dětí.

Vývoj ilegitimity v letech 1850–1909

V letech 1850 až 1909 bylo v matrikách zaznamenáno celkem 41 676 živě narozených dětí, z nichž 5 794 přišlo na svět mimo manželský svazek. Nemanželské porody tak ve sledovaném období tvořily 13,9 % všech porodů. V porovnání s celozemskými daty se jedná o lehce nadprůměrný podíl, jelikož ve stejné době se v českých zemích narodilo mimo manželství 12,7 % dětí (Fialová, 2007: 235), přičemž v Čechách byl jejich podíl vyšší (13,5 %) než na Moravě (10,8 %) (Horská, 1980: 347).

Při pohledu na jednotlivá desetiletí v tabulce 2 zjišťujeme, že podíl nemanželských dětí v Prostějově sice kolísá, ale nedochází k tomu nijak značně. S výjimkou prvního desetiletí (17,2 %) se míra ilegitimity pohybuje mezi 10 až 15 %, přičemž podíl zaznamenaný v padesátých letech mohl souviset s tehdejší celkovým nárůstem mimomanželské plodnosti v českých zemích.

TABULKA 2. POČTY ŽIVĚ NAROZENÝCH DĚTÍ V PROSTĚJOVĚ V LETECH 1850–1909

TABLE 2. TOTAL NUMBER OF LIVE BIRTHS IN PROSTĚJOV IN 1850–1909

Desetiletí	Celkem narozených	Z toho nemanželských	%
1850–1859	4805	828	17,2
1860–1869	5256	778	14,8
1870–1879	6474	684	10,6
1880–1889	7335	1020	13,9
1890–1899	8512	1262	14,8
1900–1909	9294	1221	13,1
Celkem	41676	5794	13,9

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

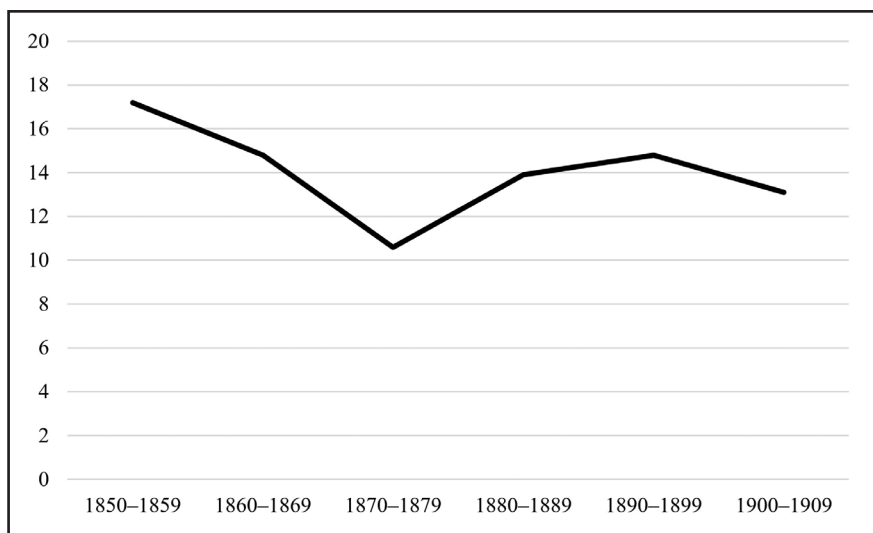
Celkový vývoj podílu nemanželských dětí v Prostějově mezi lety 1850 až 1909 znázorňuje graf 1, z něhož je patrné, že míra ilegitimity v průběhu sledovaného období mírně klesala.

To, jak prostějovská data zapadají do tehdejších demografických tendencí českých zemí, dobře zobrazuje srovnání v tabulce 3. Data z oblastí s převažujícím německým obyvatelstvem, jako bylo Ústí nad Labem a Žitenice, se oproti prostějovským hodnotám jeví poměrně vyšší. V šedesátých letech činil podíl nemanželských dětí v Žitenicích dokonce 22,5 %, což je nejvíce ze všech komparovaných lokalit. Zajímavé také je, že Žitenice vykazovaly ještě vyšší míru

nemanželských narození než větší a průmyslovější Ústí nad Labem. Naopak nejnížší hodnoty nacházíme u převážně zemědělských farností Lochenice a Polička. V osmdesátých (4,7 %) a devadesátých letech (5,4 %) byla v Lochenicích téměř třikrát nižší míra ilegitimity. U Poličky je pak míra nemanželské porodnosti přibližně dvakrát nižší skoro po celé sledované období (v devadesátých letech 9,6 %). Díky studii Šárky Jiráskové můžeme porovnat prostějovská data také s katolickým a zvláště s nekatolickým obyvatelstvem farnosti Zdechovice. Až do konce sedmdesátých let se podíl ilegitimity u místního katolického obyvatelstva asi nejvíce podobá starším podílům nemanželské porodnosti v Prostějově. Srovnání s nekatolickým obyvatelstvem zdechovické farnosti nicméně ukazuje odlišný vývoj. Téměř ve všech sledovaných dekádách se zde nemanželských dětí rodilo přibližně o 4 procentní body méně než v Prostějově, výjimkou jsou pouze osmdesátá léta 19. století. Autorka tento trend vysvětluje možným přísnějším postojem evangelických církví vůči mimomanželské plodnosti a větším důrazem na morální odpovědnost budoucích otců, aby s matkou dítěte uzavřeli manželství (Jirásková, 2012: 88–89).

GRAF 1. PODÍL NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ VE MĚSTĚ PROSTĚJOV V LETECH 1850–1909 (V %)

FIGURE 1. SHARE OF ILLEGITIMATE CHILDREN IN PROSTĚJOV IN 1850–1909 (IN %)

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

TABULKA 3. SROVNÁNÍ PODÍLŮ NAROZENÝCH NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ VE
VYBRANÝCH OBLASTECH V DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ (V %)

TABLE 3. COMPARISON OF THE PERCENTAGE OF ILLEGITIMATE CHILDREN IN
SELECTED REGIONS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY (IN %)

Desetiletí	Prostějov ¹	Ústí nad Labem ²	Žitenice ³	Lochenice ⁴	Polička ⁵	Zdechovice ⁶		České země ⁷
						katolické	nekatolické	
1850–1859	17,2	16,7	14,6	10,8	6,8	18,5	13,6	14,2
1860–1869	14,8	18,1	22,5	12,8	7,1	15,6	10,2	14,6
1870–1879	10,5	16,8	17,3	6,2	5,5	13,0	6,6	10,9
1880–1889	13,9	14,8	17,0	4,7	7,0	11,5	7,7	11,6
1890–1899	14,8	–	17,2	5,4	9,6	11,0	10,3	12,7
1900–1909	13,2	–	–	–	–	–	–	11,5

Zdroje / Sources: ¹MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births; ²Dušková, 2000: 133; ³Vaňková, 2006: 164; ⁴Kaloušková, 2006: 98; ⁵Chadimová, 2016: 209; ⁶Jirásková, 2012: 89; ⁷Fialová, 2007: 235.

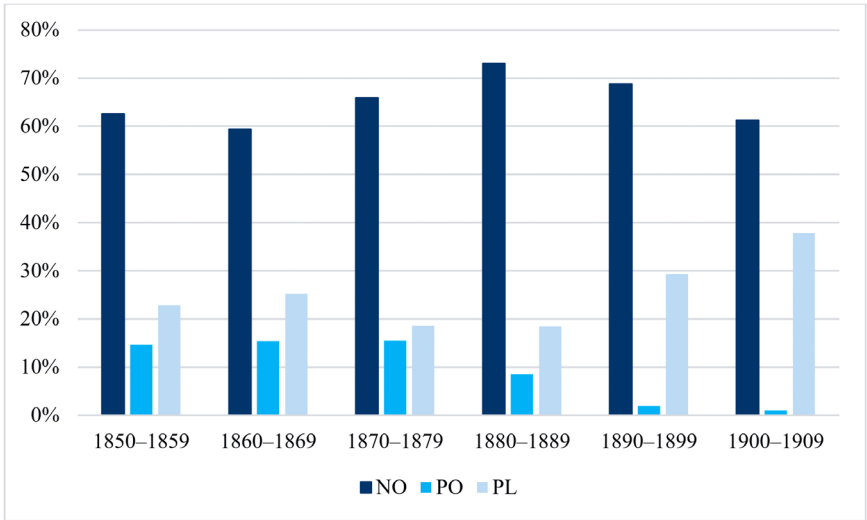
Údaje o otci

U nemanželských dětí jsem rozlišila, zda byl v matričním záznamu uveden otec či nikoliv (NO – neznámý otec), a v případech, kdy otec uveden byl, jsem navíc sledovala, zda šlo pouze o přihlášení k otcovství (PO – přihlášení otce), nebo zda došlo k následné legitimaci prostřednictvím sňatku rodičů (PL – později legitimováno). Jak je patrné z grafu 2, nejvíce dětí spadalo do skupiny NO. Dohromady jich ve sledovaném období bylo 3 792, tudíž z celkového počtu nemanželských dětí se jednalo o 65,5 %. Nejnižší podíl byl u této skupiny zaznamenán v letech 1860–1869, kdy otec nebyl uveden u 59,4 % dětí. Naopak nejvyšší podíl byl v období 1880–1889, kdy počet dětí bez otce vzrostl na 73 %.

Jak si můžeme povšimnout v tabulce 4, nejméně zastoupenou skupinu představují děti, k nimž se otec přihlásil, avšak následně nebyly legitimovány. Mezi lety 1850 až 1909 bylo zaznamenáno 470 takových jedinců, tj. 8,1 % z celkového počtu nemanželsky narozených. Podíl této kategorie byl v období 1850–1879 stabilní (okolo 15 %), i když v rámci jednotlivých let se objevovaly výraznější výkyvy. Například mezi lety 1854–1857 se procento těchto dětí pohybovalo mezi 5–8 %, zatímco v letech 1858–1860 vzrostlo na 24–32 %. V osmdesátých letech 19. století podíl této skupiny klesl spolu s mírou legitimace, a to ve prospěch skupiny dětí bez uvedeného otce. V následujícím desetiletí (1890–1899) dochází v této kategorii k dalšímu výraznému poklesu, který zřejmě souvisí s rostoucím podílem později legitimovaných dětí. Na počátku 20. století (1900–1909) klesá podíl nemanželských dětí se zaznamenaným otcem na pouhé 1 %. V některých letech (1895, 1897, 1898, 1901, 1902, 1906, 1907) nebylo zaznamenáno ani jedno takové dítě.

GRAF 2. SKLADBA OTCŮ NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ V PROSTĚJOVĚ V LETECH 1850–1909

FIGURE 2. FATHERS OF ILLEGITIMATE CHILDREN IN PROSTĚJOV IN 1850–1909

Pozn: NO – otec neznámý, PO – přihlášení k otcovství, PL – pozdější legitimace.

Note: NO – unknown father, PO – acknowledged paternity, PL – subsequent legitimation.

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

TABULKA 4. POČTY NEMANŽELSKÝCH NAROZENÍ PODLE VÝSKYTU OTCE V MATRICE V PROSTĚJOVĚ V LETECH 1850–1909

TABLE 4. ILLEGITIMATE CHILDREN BY RECORDS OF FATHERS IN PARISH REGISTERS OF BIRTHS IN PROSTĚJOV IN 1850–1909

Desetiletí	Neznámý otec		Přihlášení k otcovství		Pozdější legitimace	
	počet	%	počet	%	počet	%
1850–1859	518	62,6	121	14,6	189	22,8
1860–1869	462	59,4	120	15,4	196	25,2
1870–1879	451	65,9	106	15,5	127	18,6
1880–1889	745	73,0	87	8,5	188	18,4
1890–1899	868	68,8	24	1,9	370	29,3
1900–1909	748	61,3	12	1,0	462	37,8
Celkem	3792	65,5	470	8,1	1532	26,4

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

Zvláštní pozornost si zaslouží případy, kdy k přihlášení k otcovství došlo s velkým časovým odstupem. K Boženě Anně, ^[5] narozené v roce 1899, se „přiznal“ vrchní tovární montér František Nedělka až v roce 1924. Podobně u Františka ^[6] narozeného roku 1900 došlo k přihlášení otce, dělníka Ferdinanda Moučky, až po 21 letech. U obou případů lze zvážit, zda se skutečně jednalo o biologické otce, nebo zda šlo spíše o přihlášení novým partnerem matky.

Poslední sledovanou skupinu tvoří děti, které byly později legitimovány sňatkem vlastních rodičů. Celkově se jedná o 1 532 dětí, což představuje 26,4 % z celkového počtu nemanželských narození. V prvních dvou desetiletích činil jejich podíl 22,8 % (1850–1859) a 25,2 % (1860–1869). V následujícím období (1870–1879) poklesl na 18,6 % a osmdesátá léta 19. století představují dekádu s nejnižším podílem – 18,4 %. Na konci století se podíl opět zvyšuje na 29,3 % v letech 1890–1899 a v poslední sledované dekádě (1900–1909) dosahuje nejvyšší hodnoty – 37,8 %. Nejvyšší roční podíl byl zaznamenán v letech 1903, 1904 a 1909, kdy dosáhl až 44 %. V závěru sledovaného období se stává běžnou praxí, že pokud se otec k dítěti přihlásil, následně uzavřel s matkou i manželství. Změny v podílu legitimovaných dětí by mohly do určité míry odrážet sociální situaci a dostupnost sňatku. Pro přesnější hodnocení by však bylo třeba přepočítat, v jakých letech byly pozdější sňatky uzavřeny, protože k těmto sňatkům docházelo s různým časovým odstupem od narození dítěte.

TABULKA 5. POZDĚJI LEGITIMOVANÉ DĚTI VE VYBRANÝCH FARNOSTECH V DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ (V %)

TABLE 5. SUBSEQUENT LEGITIMATION IN SELECTED REGIONS IN THE SECOND HALF OF 19TH CENTURY (IN %)

Desetiletí	Prostějov ¹	Lochenice ²	Polička ³
1850–1859	22,8	15,1	30,3
1860–1869	25,2	33,4	39,4
1870–1879	18,6	41,2	39,0
1880–1889	18,4	15,4	37,5
1890–1899	29,3	14,8	26,6

Zdroje / Sources: ¹MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births; ²Kalousková, 2006: 98; ³Chadimová, 2016: 216.

Podíly následně legitimovaných nemanželských dětí lze také srovnat s údaji pro Lochenice a Poličku (srov. tabulka 5). Ve farnosti Lochenice byl podíl

[5] MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matrika narozených, 1896–1900, kn. 9523, sv. XXIX, fol. 289, dostupné z: <https://perma.cc/RQ2B-QRCT> 2 (2. 4. 2026).

[6] MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matrika narozených, 1900–1902, kn. 9524, sv. XXX, fol. 6, dostupné z: <https://perma.cc/5CG4-TCSG> (2. 4. 2026).

později legitimovaných dětí vyšší v letech 1860–1879, přičemž v sedmdesátých letech dosáhl rozdíl vůči situaci v Prostějově 22,6 procentních bodů. Vyšší podíl pozdějších sňatků v šedesátých a sedmdesátých letech mohl souviset se zlepšujícími se hospodářskými podmínkami – s počátkem pěstování cukrové řepy či napojením oblasti na železnici, což mohlo přispívat k vyšší životní úrovni i snížení nemanželské porodnosti v sedmdesátých letech (Kalousková, 2006: 72–73). Nicméně jedná se o domněnku, která vychází pouze z údajů uvedených Věrou Kalouskovou, proto se musíme zdržet jistých závěrů. Nelze také vyloučit, že nižší podíl legitimací mohl být v některých obdobích důsledkem neúplné evidence faráře, neboť u Prostějova a Poličky se tak výrazné výkyvy neobjevují. Pokud porovnáme pozdější legitimace v Prostějově s Poličkou, tak kromě devadesátých let se méně matek nemanželských dětí provdalo v Prostějově. Nejvýraznější rozdíl se objevuje v sedmdesátých a osmdesátých letech, kdy podíl legitimovaných dětí ze všech nemanželsky narozených byl v Poličce dvojnásobně vyšší než v Prostějově (Chadimová, 2016: 216). Tento vyšší podíl uzavřených sňatků mohl být podobně jako míra mimomanželské plodnosti ovlivněn prostředím venkovské společnosti.

Mrtvorozenost

Stručně byly zpracovány také počty mrtvorozených dětí zaznamenaných v matrikách narozených farnosti sv. Kříže v Prostějově (srov. tabulka 6). Během sběru dat bylo rozlišeno, zda se mrtvorozené dítě narodilo v manželském či nemanželském svazku. „Mrtvorozenost“ bylo možné poznat podle toho, že u dítěte bylo česky či německy uvedeno „mrtvorozený chlapec“ nebo „mrtvorozené děvče“, případně měly některé matriky pro tento údaj samostatnou kolonku. Mezi lety 1870 až 1909^[7] bylo zaznamenáno celkem 1 019 mrtvorozených dětí, z toho 832 manželských a 187 nemanželských. Zjištěná míra mrtvorozenosti se v tomto období pohybovala kolem 3 %. Největší rozdíl mezi oběma skupinami byl zaznamenán v sedmdesátých letech 19. století, kdy byla míra mrtvorozenosti u nemanželských dětí přibližně dvojnásobná oproti dětem narozeným v manželství. Ze shrnutí dat v tabulce je patrné, že v následujících desetiletích podíl mrtvorozených mezi nemanželskými dětmi postupně klesal a v období 1900–1909 se téměř vyrovnal míře mrtvorozenosti u manželských dětí.

Získaná data je třeba interpretovat s jistou opatrností, jelikož analýza nezahrnovala matriční záznamy zemřelých. Lze tak předpokládat, že skutečný počet mrtvě narozených dětí mohl být vyšší. Nicméně pokud zjištěná procenta porovnáme s celozemskými daty, jež nám poskytuje studie Ludmily Kárníkové, zjistíme, že se jedná o podobné hodnoty. Podíl celkové mrtvorozenosti a mrtvorozenosti manželských dětí v Prostějově je tak téměř shodný s podílem

[7] Prvním sledovaným obdobím jsou roky 1870–1879, neboť zápisy o mrtvě narozených dětech se v matrikách objevují až od roku 1865.

českých zemí. U mrtvorozených nemanželských dětí se pak vyskytuje dvakrát vyšší podíl.

TABULKA 6. MÍRA MRTVOROZENOSTI V PROSTĚJOVĚ V LETECH 1870–1909
TABLE 6. STILLBIRTH RATES IN PROSTĚJOV BETWEEN 1870–1909

Desetiletí	Narození Prostějov celkem	Počet mrtvorozených dětí			Podíl mrtvorozených dětí (%)			
		Prostějov celkem	V man- želství	Mimo man- želství	Prostějov celkem	V man- želství	Mimo man- želství	České země ¹ (%)
1870–1879	6672	198	158	40	3,0	2,7	5,5	2,6
1880–1889	7590	255	203	52	3,4	3,1	4,9	2,8
1890–1899	8798	286	231	55	3,3	3,1	4,2	3,1
1900–1909	9574	280	240	40	2,9	2,9	3,2	2,9

Zdroje: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených; ¹ Kárníková, 1965: 338. Kárníková uvádí míru mrtvorozenosti v pětiletých intervalech, proto byl pro jednotlivá desetiletí dopočítán průměr a hodnoty byly převedeny z promile na procenta.

Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, parish registers of births; ¹ Kárníková, 1965: 338. Kárníková reports the stillbirth rate in five-year intervals; therefore, an average was calculated for individual decades and the values were converted from per mille to percentages.

Sociální původ nemanželských dětí

Pro kvalitativní analýzu sociálního složení rodičů a časového odstupu mezi narozením dítěte a jeho následnou legitimací byla vzhledem k vysokému počtu evidovaných nemanželských dětí zvolena časová sonda zaměřená na osmdesátá léta 19. století a nultá léta 20. století. Právě osmdesátá léta představovala dobu, kdy oděvní výroba v Prostějově výrazně posilovala svou pozici. Přibývalo krejčích, vznikaly nové podniky, rozšiřovala se výroba i v dalších průmyslových odvětvích, ale současně s tím se začaly projevovat negativní aspekty tohoto rozvoje, zejména v podobě zhoršujících se pracovních podmínek domácích dělníků. Naopak počátek 20. století lze označit za období vrcholného rozmachu prostějovského oděvního průmyslu, který byl zároveň provázen mírným zlepšením pracovních podmínek.

Matky nemanželských dětí podle statutu

Sociální a profesní složení matek jsem sledovala u zápisů, v nichž nebyl uveden otec dítěte. V období 1880 až 1889 se jednalo o 745 případů a v letech 1900 až 1909 o 747 případů.

Matky podle povolání

Prvním způsobem, jak získat bližší představu o společenském zázemí matky, bylo zkoumání uvedeného stavu či povolání samotné ženy. Mezi lety 1880 až 1889 jsem v této skupině hodnotila 103 žen, z nichž však u 90 (tj. 87,4 %) matriční zápis neobsahoval žádnou informaci o jejich osobě, ani o jejich otci. Mezi „ženy bez sociální a profesní charakteristiky“ byla v letech 1880–1889 zařazena i jedna žena s označením „cikánka“ a jedna s označením „nalezenec“. U jedné ženy se vyskytlo pojmenování, které sice něco vypovídalo o jejím sociálním postavení („podruhně“), nicméně nesdělovalo nic o její výdělečné činnosti. Vlastní zaměstnání bylo v této skupině doloženo pouze u 12 žen (11,6 %), přičemž 7 z nich působilo jako služebná a 5 se živilo nádenickou prací.

TABULKA 7. SOCIOPROFESNÍ OZNAČENÍ MATEK, U JEJICHŽ DĚTÍ NEBYL UVEDEN OTEC, V LETECH 1880–1889 A 1900–1909 V PROSTĚJOVĚ

TABLE 7. OCCUPATIONS AND SOCIAL STATUSES OF MOTHERS OF CHILDREN WITH UNKNOWN FATHERS IN PROSTĚJOV, 1880–1889 AND 1900–1909

Desetiletí	Označení	Počet	Podíl (%)
1880–1889	ženy bez sociální a profesní charakteristiky	90	87,4
	služebná	7	6,8
	nádenice	5	4,8
	podruhně	1	1,0
	celkem	103	100,0
1900–1909	ženy bez sociální a profesní charakteristiky	50	58,0
	služebná	12	14,0
	dělnice	8	9,3
	švadlena	6	7,0
	tovární dělnice	5	5,8
	herečka	2	2,3
	nádenice	1	1,2
	selka	1	1,2
	soukromnice	1	1,2
	celkem	86	100,0

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

V období 1900–1909 jsem sledovala 86 žen, z nichž bez uvedení sociální a profesní charakteristiky bylo jen 50 (58,1 %). V této skupině se objevilo 36 profesních údajů (41,9 %), z nichž všechny alespoň částečně vypovídaly o způsobu obživy

matky. Nejčastější byla práce služebné (12 žen), dále bylo evidováno 8 dělnic, 6 švadlen a u 5 případů bylo výslovně uvedeno, že šlo o tovární dělnici.

Matky podle socioprofesionálního statutu svých otců

Pokud se u samotné rodičky nenacházelo žádné socioprofesionální označení, bylo společenské zázemí matky určováno na základě povolání jejího otce. V prvním sledovaném období (1880–1889) bylo analyzováno 642 mužů, přičemž u 473 z nich byl uveden způsob výživy. Pokud se zaměříme na tato data ještě před jejich kategorizací (tabulka 8), nejčastěji se mezi otci matek objevovali tkalci – celkem 155 osob, což odpovídá podílu 24,1 %. Druhou nejpočetnější skupinu tvořili domkáři (10,9 %), následovaní nádeníky a podruhy, jejichž zastoupení se pohybovalo okolo 9 %. Na páté příčce se objevili obuvníci (5,9 %), tedy další profese spojená s textilně-oděvním průmyslem. Následovali předměšťané (5,6 %),^[8] a poté krejčí (4,8 %) – třetí zástupci z oděvní oblasti. Celkem 25 rolníků (3,9 %) ukazuje na určitou přítomnost venkovského původu. Výraznější zastoupení měli také zedníci (2,8 %).

Ve druhém sledovaném období (1900–1909) bylo možné určit povolání u 515 mužů z 661. I tentokrát dominovali tkalci, jejichž podíl však klesl na 16,6 %. Oproti předchozímu desetiletí si domkáři a nádeníci vyměnili pořadí – nádeníci tvořili 12 % a domkáři 10,6 %. Výrazný nárůst nastal u krejčích, jejichž zastoupení se zdvojnásobilo na 10,1 %. Podobně jako v osmdesátých letech byli zastoupeni podruzi (9,1 %) a obuvníci (5,8 %). Mírně stoupl také podíl zedníků (4,5 %) a nově se mezi nejčastější označení dostali i dělníci (3,3 %). Naopak pokles zaznamenali rolníci (2,3 %) a předměšťané už netvořili ani 2 %.

Aby bylo možné posoudit, zda měl rozvoj místního textilního a oděvního průmyslu vliv na počet nemanželských dětí, bylo nutné získané údaje kategorizovat. Při excerpci matrik byla všechna povolání zaznamenávána přesně podle svého znění v zápisu. Například označení „dělník na dráze“ nebylo zjednodušeno na obecný pojem „dělník“, ale bylo ponecháno v původní podobě a až následně systematicky zařazeno do odpovídající profesní kategorie. Rozřazení povolání vychází z pokynů ke sčítání lidu z roku 1880, které třídilo obyvatele podle povolání, zaměstnání či způsobu obživy.^[9] V tabulkách 9, 12 a 13 jsou uvedeny pouze ty skupiny, v nichž bylo zaznamenáno alespoň jedno konkrétní povolání. V rámci širší kategorie „průmysl a živnosti“ byly vytvořeny podkategorie reflektující

[8] Označení „předměšťan“ nebylo v matričních záznamech blíže specifikováno, nicméně se pravděpodobně vztahovalo k obyvatelům některého z prostějovských předměstí, případně mohlo představovat přetrvávající, avšak již nepřesné označení osob žijících ve městě, které nedisponovaly plným měšťanským právem.

[9] Nařízení vydané od ministeria záležitostí vnitřních dne 6. srpna 1880 o tom, jak se má konati popisování lidu roku 1881. Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené. 1880. Částka XXXVI, č. 103, 367–394.

zastoupení v oděvnictví, tkalcovství, obuvnictví a také stavebnictví, které bylo v matrikách ve značné míře zastoupeno. Podkategorie „ostatní“ sdružuje zbylé řemeslníky, dělníky a podnikatele v souladu s metodikou ministerstva vnitřních záležitostí. Poslední kategorie „nezařazeno“ obsahuje označení, která spíše odrážejí sociální postavení nežli skutečný druh obživy – například domkáře, podruhy či předměšťany. Kategorizace nebyla aplikována u matek a u otců, kteří se pouze přihlásili k otcovství, neboť počet zjištěných případů v jednotlivých skupinách byl příliš nízký a získali bychom skoro shodná data jako před kategorizací.

TABULKA 8. NEJČASTĚJŠÍ SOCIOPROFESNÍ OZNAČENÍ OTCŮ MATEK NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ V LETECH 1880–1889 A 1900–1909 V PROSTĚJOVĚ
TABLE 8. MOST FREQUENT OCCUPATIONS AND SOCIAL STATUSES AMONG FATHERS OF MOTHERS OF ILLEGITIMATE CHILDREN IN PROSTĚJOV, 1880–1889 AND 1900–1909

Desetiletí	Označení	Počet	Podíl (%)
1880–1889	tkadlec	155	24,1
	domkář	70	10,9
	nádeník	60	9,4
	podruh	57	8,9
	obuvník	38	5,9
	předměšťan	36	5,6
	krejčí	31	4,8
	rolník	25	3,9
	zedník	18	2,8
	ostatní	152	23,7
	celkem	642	100,0
1900–1909	tkadlec	110	16,6
	nádeník	79	12,0
	domkář	70	10,6
	krejčí	67	10,1
	podruh	60	9,1
	obuvník	38	5,8
	zedník	30	4,5
	dělník	22	3,3
	rolník	15	2,3
	ostatní	170	25,7
	celkem	661	100,0

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

TABULKA 9. KATEGORIZACE POVOLÁNÍ OTCŮ MATEK NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ
V LETECH 1880–1889 A 1900–1909 V PROSTĚJOVĚ

TABLE 9. CATEGORISATION OF OCCUPATIONS AMONG FATHERS OF MOTHERS
OF ILLEGITIMATE CHILDREN IN PROSTĚJOV, 1880–1889 AND 1900–1909

Desetiletí	Povolání otce matky	Počet	Podíl (%)
1880–1889	skuteční úředníci	1	0,2
	učitelé	5	0,8
	herci	2	0,3
	četnictvo	8	1,2
	hospodářství polní a lesní		
	<i>vlastníci</i>	37	5,8
	<i>pracovníci</i>	9	1,4
	průmysl a živnosti		
	<i>tkalcovství</i>	166	25,9
	<i>obuvnictví</i>	38	5,9
	<i>oděvnictví</i>	36	5,6
	<i>stavebnictví</i>	39	6,1
	<i>ostatní</i>	57	8,9
	obchod	5	0,8
	doprava zboží i osob po zemi	8	1,2
	služebnictvo	2	0,3
	nádeníci	60	9,3
	nezařazeno	169	26,3
	celkem	642	100,0
1900–1909	skuteční úředníci	5	0,8
	učitelé	3	0,4
	herci	2	0,3
	nižší osoby zdravotní	2	0,3
	skuteční sluhové	1	0,2
	četnictvo	1	0,2
	hospodářství polní a lesní		
	<i>vlastníci</i>	24	3,6
	<i>pracovníci</i>	3	0,4
	průmysl a živnosti		
	<i>tkalcovství</i>	112	16,9
	<i>oděvnictví</i>	68	10,3
	<i>obuvnictví</i>	39	5,9
	<i>stavebnictví</i>	58	8,8
	<i>ostatní</i>	88	13,3
	hornictví a hutnictví	9	1,4
	obchod	6	0,9
	doprava zboží i osob po zemi	4	0,6
	ústavy výchovatecké a vyučovací	3	0,45
	nádeníci	79	12,0
	služebnictvo	8	1,2
	nezařazeno	146	22,1
	celkem	661	100,0

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

V prvním sledovaném období bylo analyzováno celkem 642 socioprofesionálních stavů, shrnutých v tabulce 9. U jedné čtvrtiny případů (26,3 %) nebylo možné přiřadit žádnou profesní kategorii. Bez započítání podkategorií byly záznamy rozděleny do 11 hlavních skupin. Nejpoměrněji byla zastoupena kategorie „průmysl a živnosti“, která dohromady tvořila 52,3 %. Při zohlednění podrobnějšího dělení vychází jako nejvýraznější obor tkalcovství, které souhrnně s tkalcovskými mistry, pomocníky a samotnými tkalci představovalo 25,9 %. Počet nádeníků se kategorizací nezměnil a jejich podíl zůstal na úrovni 9,3 %. Skupina „ostatní“ zaujímá 8,9 % a zahrnuje různá nezmíněná průmyslová a řemeslná odvětví, například dřevozpracující a kovozpracující řemesla, mlynářství, ale také drobné živnostníky, mezi něž patřili hostinští, holiči nebo podnikatelé. Obor stavebnictví (6,1 %) mírně převýšil obuvnictví (5,9 %) i oděvnictví (5,6 %). S polním a lesním hospodářstvím bylo spojeno 7,2 % případů. Více než jedno procento připadlo na četnictvo (1,2 %) a dopravu zboží a osob po zemi (1,2 %). Mezi ostatní zaznamenané profese patřili úředníci, učitelé, herci, obchodníci a služebnictvo. Pokud se zaměříme na celkový podíl řemeslnických pomocníků a tovaryšů, zjistíme, že také tvořili pouze 1,2 % ze všech uvedených případů.

Na počátku 20. století nebylo možné kategorizovat 22,1 % z celkových 661 označení. Zastoupeno bylo celkem 14 hlavních kategorií. „Průmysl a živnosti“ v tomto období tvořily 55,2 % všech záznamů, přičemž podíl jednotlivých oborů byl následující: tkalcovství 16,9 %, oděvnictví 10,3 %, stavebnictví 8,8 %, obuvnictví 5,9 % a ostatní profese v této kategorii činily 13,3 %. Podíl tkalcovství v porovnání s předchozí dekadou poklesl o 9 %, zatímco zastoupení oděvnictví vzrostlo o téměř 5 %. Růst zaznamenalo také stavebnictví a kategorie „ostatní“, zatímco podíl obuvnictví zůstal stabilní. Nádeníci si nadále udrželi podíl okolo 12 %, stejně jako před kategorizací. Lehce poklesl podíl zemědělských a lesních profesí, a to na 4,1 %, což představuje snížení o 3 % ve srovnání s předchozím obdobím. Mezi skupiny, jejichž zastoupení přesáhlo 1 %, patří nově zastoupené hornictví a hutnictví a také služebnictvo. Kromě toho se v této dekádě objevily nové kategorie jako „nižší osoby zdravotní“, „skuteční sluhové“ a „ústavy výchovné a vyučovací“. Z řad řemeslnických pomocníků a tovaryšů byla zaznamenána jen jedna osoba.

Otcové nemanželských dětí

Pro první sledované období osmdesátých let bylo analyzováno 275 zápisů. Z toho 31,6 % představovali otcové, kteří se k dítěti přihlásili, ale s matkou neuzavřeli sňatek, a zbývajících 68,4 % tvořili muži, kteří dítě následně legitovali. Jak ukazuje tabulka 4, na počátku 20. století známe otce u 39 % dětí, což je o 12 procentních bodů více než u dětí narozených v dekádě 1880–1889. Zároveň již bylo velmi vzácné, že by se otec k dítěti přihlásil, ale později jej nelegitoval, jelikož z celkových 474 analyzovaných případů došlo k legimitaci v 97,7 %.

Přihlášení k otcovství

Následující část analýzy se zaměřuje na otce nemanželských dětí, které následně nebyly legitimovány. V období osmdesátých let bylo zaznamenáno 87 takových mužů, přičemž pouze v jednom případě (označení „měšťan“) nebylo možné určit pracovní zařazení. Nejpočetněji bylo zastoupeno určení „krejčí“, které představovalo 21,8 % této skupiny. Dále následovali tkalci (18,4 %), obuvníci (13,8 %) a nádeníci (10,3 %). Zbývající profesní označení se objevovala spíše výjimečně. Textilní, oděvní a obuvnická povolání jsou v tomto vzorku zastoupena 50 jedinci, což odpovídá podílu 67,8 %.

TABULKA 10. SOCIOPROFESNÍ OZNAČENÍ MUŽŮ, KTERÍ SE PŘIHLÁSILI K OTCOVSTVÍ DĚTÍ NAROZENÝCH V LETECH 1880–1889 A 1900–1909 V PROSTĚJOVĚ
TABLE 10. OCCUPATIONS AND SOCIAL STATUSES OF MEN WHO ACKNOWLEDGED PATERNITY OF CHILDREN BORN IN PROSTĚJOV IN 1880–1889 AND 1900–1909

Období	Označení	Počet	Podíl (%)
1880–1889	krejčí	19	21,8
	tkadlec	16	18,4
	obuvník	12	13,8
	nádeník	9	10,3
	stolař	3	3,5
	herec	2	2,3
	pomocník kominický	2	2,3
	zedník	2	2,3
	zámečnick	2	2,3
	číšník	2	2,3
	kominář	2	2,3
	ostatní	16	18,4
	celkem	87	100,0
1900–1909	pekařský pomocník	2	18,2
	dělník	2	18,2
	bednář	1	9,1
	kolářský mistr	1	9,1
	krejčí	1	9,1
	poštmistr	1	9,1
	soustružnický pomocník	1	9,1
	stolař	1	9,1
	strojní zámečnick	1	9,1
	celkem	11	100,0

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

V letech 1900–1909 jsem se setkala pouze s 11 zápisy nelegitimních dětí se známým otcem, z nichž pouze u pekařských pomocníků a dělníků pozorujeme více než jeden příklad. Jejich konkrétní výčet v tabulce 10 může být zajímavý z hlediska rozmanitosti, avšak nelze z něj mnoho vyvodit.

Pozdější legitimace

U otců, kteří své potomky následně legitimovali, bylo nalezeno méně případů v osmdesátých letech. Celkem bylo v této době zaznamenáno 188 zápisů, přičemž u 182 z nich bylo uvedeno povolání otce. Nejčastější socioprofesionální charakteristiky shrnuje tabulka 11. Nejvýrazněji byli opět zastoupeni krejčí, kteří se podíleli 31,9 % na všech pozdějších legitimacích. Přibližně o polovinu nižší podíl tvořili tkalci (15,4 %) a podíl obuvníků převyšoval jednu desetinu (11,2 %). Dále bylo evidováno 12 nádeníků (6,4 %), 6 stolařů (3,2 %) a po 2,1 % připadlo na dělníky a řezníky.

V letech 1900–1909 dochází k prudkému nárůstu počtu následných legitimací. Celkem bylo zaznamenáno 463 případů, přičemž u 456 z nich byla dostupná informace o zaměstnání otce. I nadále zůstávají krejčí nejčastěji zastoupenou profesí mezi muži, kteří dodatečně legitimovali své děti, jejich podíl však klesl na 26,6 %. Obuvníci zůstali na podobné úrovni jako v předchozí dekádě (11,4 %). Ostatní povolání pak dosahovala nižší četnosti. Zastoupení dělníků vzrostlo na 4,8 %, zatímco nádeníků kleslo na 4,1 %. Podíl stolařů mírně stoupl na 3,7 %. Nově se mezi častější profese zařadili pracovníci těžkého průmyslu, zejména strojníci (3 %) a slévači (2,8 %). Výrazný je pokles podílu tkalců – z původních 15,4 % na 3 %, což představuje pokles o více než 12 procentních bodů. Tento vývoj pravděpodobně souvisí s úbytkem tkalcovských řemeslníků v Prostějově.

Kategorizace povolání byla provedena jak u celkového souboru otců nemanželských dětí, tak i u podskupin „přihlášení k otcovství“ a „pozdější legitimace“ a její výsledky jsou obsaženy v tabulkách 12 (1880–1889) a 13 (1900–1909). Nejvyšší podíl v osmdesátých letech představovali otcové zaměstnaní v oděvním průmyslu – celkem 29,5 %, přičemž z této skupiny přibližně tři čtvrtiny později uzavřely sňatek s matkou dítěte. Významnou část tvořili také tkalci (18,5 %) a pracovníci v ostatních průmyslových oborech a živnostech (17,8 %). Obuvníci tvořili 12,4 % a nádeníci 8 %. U těchto čtyř kategorií přibližně polovina otců své dítě později legitimovala. Na rozdíl od povolání otců matek zde bylo zaznamenáno výrazně méně případů ze stavebnictví (3,6 %) a polního a lesního hospodářství – se zemědělským prostředím bylo spojeno pouze necelé procento mužů. Celkově tvořili otcové z oděvnictví, tkalcovství a obuvnictví 60,4 % všech případů. Podíl řemeslnických pomocníků a tovaryšů v tomto období činil 6,5 %, což naznačuje jejich spíše okrajový vliv na míru illegitimity.

TABULKA 11. SOCIOPROFESNÍ OZNAČENÍ OTCŮ, KTEŘÍ POZDĚJI LEGITIMOVALI SVÉHO POTOMKA NAROZENÉHO V LETECH 1880–1889 A 1900–1909 V PROSTĚJOVĚ

TABLE 11. OCCUPATIONS AND SOCIAL STATUSES OF MEN WHO SUBSEQUENTLY LEGITIMIZED THEIR CHILDREN BORN IN PROSTĚJOV IN 1880–1889 AND 1900–1909

Desetiletí	Označení	Počet	Podíl (%)
1880–1889	krejčí	60	31,9
	tkadlec	29	15,4
	obuvník	21	11,2
	nádeník	12	6,4
	stolař	6	3,2
	dělník	4	2,1
	řezník	4	2,1
	ostatní	52	27,7
	celkem	188	100,0
1900–1909	krejčí	123	26,6
	obuvník	53	11,4
	dělník	22	4,8
	nádeník	19	4,1
	stolař	17	3,7
	strojník	14	3,0
	tkadlec	14	3,0
	slevač	13	2,8
	zedník	11	2,4
	ostatní	177	38,2
	celkem	463	100,0

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

Stejně jako v osmdesátých letech byli na začátku 20. století mezi otci nemanželských dětí nejčastěji zastoupeni pracovníci v oděvnictví (28,5 %). Výrazný nárůst (o více než 10 procentních bodů) zaznamenala kategorie ostatních průmyslových odvětví a živností, která dosáhla téměř stejného zastoupení – 28,3 %. Obuvníci tvořili stabilní podíl 12 %, zatímco stavební profese vzrostly na 9,1 %, což oproti minulé dekádě představuje nárůst o 5,5 procentního bodu. Jak už bylo zmíněno v předchozí podkapitole, tkalci se propadli z 18,5 % na 3,4 %. Celkový podíl otců zaměstnaných v oděvnictví, tkalcovství a obuvnictví tak klesl na 43,9 %. Podíl pomocných dělníků a tovaryšů činil 8 %, což je mírný nárůst

oproti předchozímu období, ale stále nedosahuje hodnot svědčících o zásadním vlivu na mimomanželskou plodnost. V této pozdější dekádě bylo zaznamenáno 98 různých profesních označení (oproti 54 v osmdesátých letech), což svědčí o rostoucí profesní diverzitě a pravděpodobně i o širším spektru rozvíjejících se průmyslových odvětví ve městě. Nově se zde objevila například kategorie hornictví a hutnictví, která ve starším období chyběla.

TABULKA 12. POVOLÁNÍ OTCŮ DĚTÍ NAROZENÝCH MIMO MANŽELSTVÍ
V LETECH 1880–1889 V PROSTĚJOVĚ
TABLE 12. OCCUPATIONS AMONG FATHERS OF CHILDREN BORN OUT
OF WEDLOCK IN PROSTĚJOV BETWEEN 1880–1889

Kategorie povolání	Celkem	%	Z toho PO	%	Z toho PL	%
Skuteční úředníci	1	0,4	1	0,4	–	–
Osoby vojen. službu konající	2	0,7	1	0,4	1	0,4
Herci	4	1,5	2	0,7	2	0,7
Advokáti	1	0,4	–	–	1	0,4
Četnictvo	2	0,7	–	–	2	0,7
Hospodářství polní a lesní						
<i>Vlastníci</i>	1	0,4	1	0,4	–	–
<i>Pracovníci</i>	1	0,4	–	–	1	0,4
Průmysl a živnosti						
<i>Oděvnictví</i>	81	29,5	21	7,6	60	21,8
<i>Tkalcovství</i>	51	18,5	17	6,2	34	12,4
<i>Obuvnictví</i>	34	12,4	12	4,4	22	8,0
<i>Stavebnictví</i>	10	3,6	4	1,5	6	2,2
<i>Ostatní</i>	49	17,8	17	6,2	32	11,6
Obchod	1	0,4	–	–	1	0,4
Doprava zboží i osob po zemi	3	1,1	1	0,4	2	0,7
Služebnictvo	5	1,8	–	–	5	1,8
Nádeníci	22	8,0	9	3,3	13	4,7
Nezařazeno	7	2,5	1	0,4	6	2,2
Celkem	275	100	87	31,6	188	68,4

Poznámka: PO – přihlášení k otcovství, PL – pozdější legitimace.

Note: PO – acknowledged paternity, PL – subsequent legitimisation.

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

TABULKA 13. POVOLÁNÍ OTCŮ DĚTÍ NAROZENÝCH MIMO MANŽELSTVÍ
V LETECH 1900–1909

TABLE 13. OCCUPATIONS AMONG FATHERS OF CHILDREN BORN OUT
OF WEDLOCK IN PROSTĚJOV BETWEEN 1900–1909

Kategorie povolání	Celkem	%	Z toho PO	%	Z toho PL	%
Skuteční úředníci	2	0,4	–	–	2	0,4
Osoby vojen. službu konající	4	0,8	–	–	4	0,8
Učitelé	2	0,4	–	–	2	0,4
Advokáti	1	0,2	–	–	1	0,2
Vyšší osoby zdravotní	1	0,2	–	–	1	0,2
Nižší osoby zdravotní	1	0,2	–	–	1	0,2
Četnictvo	3	0,6	–	–	3	0,6
Hospodářství polní a lesní						
<i>Vlastníci</i>	6	1,3	–	–	6	1,3
<i>Pracovníci</i>	1	0,2	–	–	1	0,2
Průmysl a živnosti						
<i>Oděvnictví</i>	135	28,5	1	0,2	134	28,3
<i>Obuvnictví</i>	57	12,0	–	–	57	12,0
<i>Tkalcovství</i>	16	3,4	–	–	16	3,4
<i>Stavebnictví</i>	43	9,1	–	–	43	9,1
<i>Ostatní</i>	134	28,3	9	1,9	125	26,4
Hornictví a hutnictví	14	3,0	–	–	14	3,0
Obchod	7	1,5	–	–	7	1,5
Doprava zboží i osob po zemi	14	3,0	1	0,2	13	2,7
Penzisté	1	0,2	–	–	1	0,2
Služebnictvo	6	1,3	–	–	6	1,3
Nádeníci	19	4,0	–	–	19	4,0
Nezařazeno	7	1,5	–	–	7	1,5
Celkem	474	100	11	2,3	463	97,7

Poznámka: PO – přihlášení k otcovství, PL – pozdější legitimace.

Note: PO – acknowledged paternity, PL – subsequent legitimization.

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

Časové odstupy mezi narozením dítěte a jeho pozdější legitimací

V rámci analýzy následných legitimací jsem se kromě četnosti zaměřila i na dobu mezi narozením dítěte a sňatkem jeho rodičů (tabulka 14). V případech, kdy k legitimaci došlo až po více než pěti letech, bylo (pokud to zápis umožňoval) dodatečně nahlíženo do matriky oddaných,^[10] aby bylo možné ověřit, zda jméno otce uvedené při narození odpovídá jménu muže, který následně uzavřel sňatek s matkou dítěte.

V letech 1880–1889 bylo nejvíce dětí legitimováno do jednoho roku od narození (36,7 %), nejčastěji mezi šestým a dvanáctým měsícem (18,1 %). Ve čtyřech případech došlo k legitimaci již během prvního měsíce. V rozmezí jednoho až dvou let bylo legitimováno 16,5 % dětí, dalších 12,2 % mezi druhým a třetím rokem. Podobný podíl představovaly i legitimace uskutečněné mezi třetím a pátým rokem života dítěte. U 10,6 % případů došlo ke sňatku až po více než pěti letech. U dvaceti dětí (rovněž 10,6 %) však nebylo možné časový odstup zjistit, neboť chyběl údaj o datu sňatku či odkaz na příslušnou matriku.

TABULKA 14. DOBA UPLYNULÁ MEZI NAROZENÍM DÍTĚTE A SŇATKEM RODIČŮ V LETECH 1880–1889 A 1900–1909 V PROSTĚJOVĚ

TABLE 14. TIME INTERVALS BETWEEN THE BIRTH AND PARENTS' MARRIAGE IN PROSTĚJOV, 1880–1889 AND 1900–1909

1880–1889			1900–1909		
Doba uplynulá mezi porodem a sňatkem	Počet	Podíl (%)	Doba uplynulá mezi porodem a sňatkem	Počet	Podíl (%)
do 1 roku	69	36,70	do 1 roku	154	33,26
<i>do 1 měsíce</i>	4	2,13	<i>do 1 měsíce</i>	9	1,94
<i>1 až 3 měsíce</i>	10	5,32	<i>1 až 3 měsíce</i>	25	5,40
<i>3 až 6 měsíců</i>	21	11,17	<i>3 až 6 měsíců</i>	46	9,94
<i>půl roku až 1 rok</i>	34	18,08	<i>půl roku až 1 rok</i>	74	15,98
1 rok až 2 roky	31	16,49	1 rok až 2 roky	123	26,57
2 roky až 3 roky	23	12,23	2 roky až 3 roky	65	14,04
3 roky až 5 let	25	13,30	3 roky až 5 let	84	18,14
5 a více let	20	10,64	5 a více let	37	7,99
neuvedeno	20	10,64	neuvedeno	–	–
Celkem	188	100,0	Celkem	463	100,0

Zdroje / Sources: MZA v Brně, u sv. Kříže Prostějov, matriky narozených / parish registers of births.

[10] MZA v Brně, římskokatolická farnost u sv. Kříže Prostějov, matrika oddaných, 1876–1889, kn. 9546, sv. VIII; 1889–1898, kn. 9547, sv. IV.

Na počátku 20. století už bylo datum legitimace uvedeno u všech zaznamenaných případů. Nejvíce sňatků (33,2 %) bylo opět uzavřeno do jednoho roku po narození dítěte, přičemž nejčastěji se také jednalo o období mezi šestým měsícem a jedním rokem (16 %). Výrazný nárůst zaznamenáváme v kategorii legitimací mezi jedním a dvěma lety – jejich podíl vzrostl o 10 procentních bodů. Mírně se zvýšil i podíl případů s odstupem dvou až tří let (14 %) a o 5 procentních bodů narostl podíl legitimací uskutečněných mezi třetím a pátým rokem (18,1 %). Podíl dětí legitimovaných po více než pěti letech klesl na 8 %. V období 1900–1909 sice došlo k mírnému poklesu legitimací uskutečněných do jednoho roku, avšak téměř tři čtvrtiny dětí byly legitimovány do tří let od narození a přes 90 % do pěti let. Naproti tomu v osmdesátých letech činil podíl legitimací do tří let 65,4 % a do pěti let jen o něco více než tři čtvrtiny.

Závěr

Cílem studie bylo sledovat vývoj ilegitimity v Prostějově v druhé polovině 19. století a zhodnotit, do jaké míry jej mohl ovlivnit místní oděvní průmysl. Analýza byla provedena na základě 17 matričních knih narozených a zaměřovala se jak na celkové počty nemanželských dětí, tak na uvedení otců v zápisech, socioprofesionální charakteristiky rodičů a četnost a rychlost legitimací dětí. Výraznější rozvoj oděvní výroby v Prostějově započal v šedesátých letech 19. století a postupně nabýval na intenzitě až do počátku 20. století, kdy dosáhl svého vrcholu. Od sedmdesátých let ve městě přibývalo oděvních podniků, rostl počet konfekcionářů a postupně se rozvíjela i další průmyslová odvětví, byť v menším rozsahu. Se zvyšující se výrobou se však údajně zhoršovaly životní podmínky dělníků, přičemž k určitému zlepšení došlo až na počátku nového století.

Období 1850 až 1909

Vývoj podílu nemanželských narození v Prostějově v letech 1850 až 1909 nelze jednoznačně popsat jako rostoucí nebo klesající. Ačkoli by se na první pohled mohlo zdát, že tento podíl postupně mírně klesal, celkový trend není zcela plynulý a data vykazují pár výrazných výkyvů. Nejvyšší hodnoty (17,2 %) se objevují hned v prvním sledovaném desetiletí, což je přibližně o tři procentní body více než činil tehdejší průměr v rámci českých zemí. To zřejmě souvisí s obecně rostoucí mírou nemanželské plodnosti, která byla v českých zemích patrná už od počátku 19. století. V Prostějově se oděvní průmysl rozvíjel ve větší míře až v šedesátých letech, což mohlo přispět k prvnímu zaznamenanému snížení nemanželské plodnosti. Výraznější pokles nastal v sedmdesátých letech 19. století, kdy se podíl nemanželských narození v Prostějově dokonce dostal pod celozemský průměr. Zároveň s poklesem ilegitimity rostl podíl později legitimovaných dětí. Nově vznikající podniky – oděvní firmy, strojírna zemědělských strojů nebo sladovny – v té době možná poskytly obyvatelům města stabilnější obživu, a tím

i příznivější podmínky pro uzavírání sňatků. V následujících dvou desetiletích se podíl nemanželských narození opět mírně zvýšil, aby kolem roku 1900 znovu poklesl, což odpovídá i celkovému trendu v českých zemích, s tím že v Prostějově jsou hodnoty opět vyšší. Takový vývoj by mohl souviset s rostoucí výrobní aktivitou a vyšší koncentrací obyvatel ve městě. V rámci interpretace dat bylo také zváženo, zdali se do nárůstu v osmdesátých a devadesátých letech mohla promítnout hospodářská krize, která započala už rokem 1873. Dle sekundární literatury však hospodářská krize postihla pouze prostějovské tkalce a navíc, jak už bylo řečeno, sedmdesátá léta vykazují nejnižší míru illegitimity. Zároveň je také pozoruhodné, že na počátku 20. století, kdy průmyslová činnost vrcholila, podíl nemanželských narození klesl. To může naznačovat buď počínající vědomé omezování plodnosti i v nižších společenských vrstvách, nebo že rozsáhlá výroba poskytovala dostatečné materiální zaopatření. Pro potvrzení této hypotézy by bylo nezbytné sledovat i další demografické ukazatele, především vývoj míry sňatečnosti.

Zřejmé však je, že podíl nemanželských narození v Prostějově byl po většinu sledovaného období vyšší než celozemský průměr. V porovnání s různými lokalitami českých zemí zaujímá Prostějov spíše střední pozici – podíl nemanželských narození byl vyšší než ve venkovských oblastech, jako je Polička nebo Lochenice, ale nižší než v oblastech s výrazným podílem německého obyvatelstva, jako jsou Žitenice nebo Ústí nad Labem. Tento kontrast ukazuje, že při zkoumání nemanželské plodnosti je třeba brát v úvahu nejen hospodářské podmínky, ale i regionální, etnické a náboženské odlišnosti.

Významným ukazatelem je také množství uvedených otců u nemanželských dětí. Po celé sledované období převažovaly případy, kdy otec v matričním záznamu vůbec nefiguroval. Nejvyšší podíl těchto záznamů připadá na osmdesátá léta 19. století, kdy dosahoval 76,1 %. Na druhé straně však postupně narůstal podíl dětí, které po narození byly legitimovány sňatkem svých rodičů. Nejvýrazněji se tento trend projevil v posledním desetiletí sledovaného období. Tento vývoj může naznačovat zvýšení životní úrovně dělnických vrstev, pro něž se tak zlepšila dostupnost sňatku. Nelze však vyloučit ani vliv důslednější evidence ze strany matrikářů.

Srovnání období 1880 až 1889 a 1900 až 1909

Analýza sociálního původu, respektive způsobu obživy matek nemanželských dětí ukázala, že jen malé procento z nich mělo v matričních záznamech uvedeno konkrétní povolání. Pokud takové označení existovalo, šlo nejčastěji o služebné, dělnice či švadleny. Zajímavé je, že na počátku 20. století se u této skupiny začalo objevovat více profesních označení, což znamená, že více matek nemanželských dětí vykonávalo samostatnou výdělečnou činnost.

Podrobnější přehled nabízí údaje o profesích otců těchto žen. Nejčastěji se jednalo o osoby živící se tkalcovským řemeslem, námezdní dělníky nebo muže

zaměstnané v oděvním, obuvnickém a stavebním průmyslu. Ukazuje se tak, že matky nemanželských dětí často pocházely z prostředí dělnických rodin. Při srovnání dvou sledovaných období je navíc patrné, že zatímco dříve bylo tkalcovství výrazně rozšířené, v pozdějších letech ustupovalo jiným řemeslům.

Podobné profesní zázemí měli i otcové nemanželských dětí, kteří byli uvedeni v matrikách. V osmdesátých letech mezi nimi převažovali krejčí, tkalci a obuvníci. Naopak na počátku 20. století výrazně klesl podíl tkalců a vzrostlo zastoupení osob zaměstnaných ve stavebnictví, hutnictví a dalších průmyslových odvětvích. Tento vývoj může naznačovat částečnou proměnu místní ekonomiky, celkový růst města a rozšíření profesního spektra, což může zároveň odrážet širší dobové tendence v rámci proměny pracovního trhu. Tyto domněnky nicméně nelze potvrdit bez znalosti tehdejší skladby obyvatelstva podle povolání. Data získaná analýzou socioprofesioního složení každopádně potvrzují, že mezi rodiči nemanželských dětí převažovalo oděvní a textilní dělnictvo.

Za pozornost také stojí vývoj následných legitimací. Zatímco v osmdesátých letech 19. století bychom se setkali s větším podílem dětí, které byly legitimovány do jednoho roku od narození, na přelomu století vzrostl celkový podíl dětí, jež byly legitimovány do pěti let věku. Tento posun může být důsledkem změn v dostupnosti sňatku, avšak opět se jednoduše může jednat o lepší evidenci matričních záznamů.

Do budoucna by mohla být přínosná analýza profesní struktury obyvatelstva Prostějova. Jak totiž ukázala výsledná data, mezi otci matek a otci nemanželských dětí se v osmdesátých letech často objevovali tkalci, což je v rozporu s tvrzeními sekundární literatury, podle níž se tkalcovství v Prostějově nevzpamatovalo po hospodářské krizi roku 1873. Podrobnější znalost profesního složení by tak mohla pomoci objasnit, zda se mezi sociálně znevýhodněnými tkalci mohla vyskytovat vyšší míra nemanželské plodnosti.

V závěru se tak můžeme přiklonit k výchozímu předpokladu, že oděvní průmysl v Prostějově pravděpodobně přispíval ke zvýšení míry ilegitimity, ačkoli ne v takové míře, jaká byla typická pro textilní oblasti s mechanizovanou tovární výrobou. Tento vliv přitom nemusel být nutně přímý. Pravděpodobně stačilo, že místní výroba díky vysoké poptávce nabízela značné množství pracovních míst, což ve městě mohlo vést ke koncentraci dělníků a osob z nižších sociálních vrstev. Přesnější představu by poskytlo rozšíření výzkumu o další demografické charakteristiky, například sňatkový věk, míru definitivního celibátu či celkovou míru sňatečnosti. Vzhledem ke specifickému charakteru prostějovského průmyslu by však byla podnětná i komplexní analýza celkového demografického rázu obyvatelstva, která by tak poskytla hlubší vhled do tehdejších populačních poměrů.

References

Primary sources

Moravský zemský archiv v Brně,

Sbírka matrik, římskokatolická farnost u sv. Kříže Prostějov:

matrika narozených, 1847–1854, kn. 9512, sv. XVIII.

matrika narozených, 1854–1860, kn. 9513, sv. XIX.

matrika narozených, 1860–1867, kn. 9514, sv. XX.

matrika narozených, 1867–1870, kn. 9515, sv. XXI.

matrika narozených, 1871–1875, kn. 9516, sv. XXII.

matrika narozených, 1875–1878, kn. 9517, sv. XXIII.

matrika narozených, 1878–1881, kn. 9518, sv. XXIV.

matrika narozených, 1881–1885, kn. 9519, sv. XXV.

matrika narozených, 1885–1888, kn. 9520, sv. XXVI.

matrika narozených, 1888–1892, kn. 9521, sv. XXVII.

matrika narozených, 1892–1896, kn. 9522, sv. XXVIII.

matrika narozených, 1896–1900, kn. 9523, sv. XXIX.

matrika narozených, 1900–1902, kn. 9524, sv. XXX.

matrika narozených, 1902–1904, kn. 9525, sv. XXXI.

matrika narozených, 1904–1905, kn. 9526, sv. XXXII.

matrika narozených, 1905–1907, kn. 9527, sv. XXXIII.

matrika narozených, 1908–1911, kn. 9528, sv. XXXIV.

matrika oddaných, 1876–1889, kn. 9546, sv. VIII.

matrika oddaných, 1889–1898, kn. 9547, sv. IV.

Nařízení vydané od ministeria záležitostí vnitřních dne 6. srpna 1880 o tom, jak se má konati popisování lidu roku 1881. Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené. 1880. Částka XXXVI, č. 103, 367–394.

Secondary sources

Bartoš, J. aj. 1999. *Prostějov – dějiny města II*. Prostějov: Město Prostějov.

Dušková, S. 2000. Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století. *Historická demografie*, 24, 109–162.

Dvořáčková–Malá, D. aj. 2019. *Děti a dětství: od středověku na práh osvícenství*. Praha: NLN.

Fialová, L. a kol. 1998. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá Fronta.

Fialová, L. 2007. Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století. *Demografie*, 49 (4), 230–242.

Horská, P. 1970. *Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost: příspěvek ke studiu formování tzv. průmyslové společnosti*. Praha: Academia.

Horská, P. 1971. K otázce sociálně diferenciacní historické demografie. *Československý časopis historický*, 19 (2), 263–269.

Horská, P. 1980. K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie. *Demografie*, 22 (4), 343–350.

Horský, J. – Seligová, M. 1997. *Rodina našich předků. Knižnice dějin a současnosti*, sv. 2. Praha: NLN.

- Chadimová, E. 2016. Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století. *Historická demografie*, 40 (2), 199–225.
- Jirásková, Š. 2012. Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790–1899. *Historická demografie*, 36 (1), 65–113.
- Kaloušková, V. 2006. Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900. *Historická demografie*, 30, 67–144.
- Kárníková, L. 1965. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha: Československá akademie věd.
- Kladiwa, P. 2022. Německé obecné školství v Perkově Prostějově. *Historica Olomucensia*, 63, 79–107.
- Kuča, K. 2004. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 6: Pro – Sto*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Laslett, P. – Oosterveen, K. – M. Smith, R. (eds.). 1980. *Bastardy and its Comparative History: Studies in the History of Illegitimacy and Marital Nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica and Japan*. London: Arnold. Studies in social and demographic history.
- Laslett, P. 1977. *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations: Essays in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lenderová, M. (ed.). 2021. *Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada – Dětství*. Praha: Paseka.
- Lenderová, M. – Rydl, K. 2006. *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka.
- Lenderová, M. 2016. *K hrůchu i k modlitbě: žena v devatenáctém století*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Lenderová, M. 2020. *Ženy s kufříkem a nadějí: porodní báby a asistentky v českých zemích od poloviny 19. do poloviny 20. století*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Marek, P. 1981. K ekonomickému profilu Prostějova v letech 1890–1915. *Časopis Matice moravské*, 100 (3–4), 246–254.
- Martínek, Z. 2000. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska. sv. 3: Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. Praha: Etnologický Ústav Akademie věd České republiky.
- Mitterauer, M. 1983. *Ledige Mütter: zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*. München: C. H. Beck.
- Růžková, J. aj. 2006. *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*, 1. díl. Praha: Český statistický úřad.
- Sekera, V. (ed.). 1978. *Obyvatelstvo v českých zemích v letech 1754 až 1918, Díl I. 1754–1865; Díl II. 1866–1918*. Praha: Český statistický úřad.
- Shorter, E. 1971. Illegitimacy, Sexual Revolution, and Social Change in Modern Europe. *The Journal of Interdisciplinary History*, 2 (2), 237–272.
- Shorter, E. 1976. *The Making of the Modern Family*. London: Collins.
- Sirotčinec a nemocnice. Hlasy z Hané. Prosinec 1903, č. 142.
- Sommer, K. – Gímeš, E. 1970. *K dějinám oděvního průmyslu na Prostějovsku*. Prostějov: Oděvní průmysl v Prostějově.
- Tinková, D. 2003. Illegitimita a „nová ekonomie života“ v osvětské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti. *Historická demografie*, 27, 133–172.

- Vaňková, M. 2006. Demografický vývoj Žitenic v 19. století. *Historická demografie*, 30, 145–194.
- Velková, A. 2003. Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století. In Jiránek, T. – Kubeš, J. (eds.), *Dítě a dětství napříč staletími: 2. pardubické bienále, Pardubice, 4. až 5. dubna 2002*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Velková, A. 2015. Demografický vývoj Českých zemí. In Pánek, J. (ed.), *Akademická encyklopedie českých dějin. Sv. 4, D–G (dadaismus – gymnázium)*. Praha: Historický ústav, 98–110.

RODINA VE SVĚTLE VĚDECKÝCH TEORIÍ, VÝZKUMŮ A ČESKÉ ODBORNÉ LITERATURY 19. A 20. STOLETÍ

The Family in the Light of Scientific Theories, Research,
and Czech Scholarly Literature of the 19th and 20th Centuries

Josef Grulich

Abstract: This text presents a synthetic and overview study that summarizes the development of foreign academic theories on the family in relation to the Czech academic community. Through this work, the author has sought to fill a gap in the Czech scientific literature. Existing studies typically view family issues through a very narrow lens, such as specific historical periods, selected social strata, or the lens of legal history. This study transcends these boundaries by interconnecting historical-legal, sociological, and historical-demographic approaches. At the same time, it connects global theoretical trends with their subsequent application in the Czech context. The present text devotes systematic attention not only to the history of research but also to an overview of specific research projects.

Historická demografie, 2026, 50:1, 61–88

DOI: 10.21104/HD.2026.1.03

Contact: prof. PhDr. Josef Grulich, Ph.D., Historický ústav, Filozofická fakulta, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Branišovská 1645/31a, 370 05 České Budějovice; grulich@ff.jcu.cz, ORCID: 0000-0002-7859-5206

Keywords: Family, scientific theories, scholarly literature, 19th and 20th centuries, sociology, family history, historical demography, family law

Úvod

Předložený text představuje syntetickou a přehledovou studii, která shrnuje vývoj zahraničních vědeckých teorií o rodině pocházejících z 19. a 20. století. Ty však nejsou nahlíženy izolovaně, ale v přímé interakci s českým odborným prostředím. Autor se prostřednictvím předložené studie snažil vyplnit mezeru v české odborné literatuře, která spočívá v tom, že čeští autoři se běžně odvolávají na starší teorie. Jako konkrétní příklad je zde možné uvést *typologii rodin*, ke které dospěl Frédéric Le Play, anebo *teorii celého domu* (das „ganze Haus“), již k veřejné diskuzi předložil Wilhelm Heinrich Riehl. Obě teorie bývají v českém prostředí běžně uváděny, aniž by však byla detailně vysvětlena jejich podstata či okolnosti vzniku (Horský – Seligová, 1996: 82).

Další problém je nutné spatřovat v tom, že většina odborných studií problematiku rodiny nahlíží zúženou optikou, například z hlediska dílčích historických období, vybraných společenských vrstev anebo optikou právních dějin. Předložená

studie uvedené hranice překračuje, přičemž vzájemně propojuje historicko-právní, sociologické a historicko-demografické přístupy. Tematicky se však omezuje na výzkumy rodiny a teorie, které se zrodily během 19. a 20. století a dočkaly se, byť s velkým zpožděním, ohlasu také v českém prostředí. Je poněkud zarážející, že přestože od vstupu do nového tisíciletí již uplynulo více než čtvrtstoletí, za posledních dvacet pět let se v oblasti populačního vývoje či dějin rodiny neobjevila žádná nová teorie, která by zásadním způsobem ovlivnila zdejší badatelské počiny. A tak se v současnosti neustále objevují výzkumy, které ve větší či menší míře reagují na vědecké podněty z období před rokem 2000.

Historicko-právní škola

Od počátku šedesátých let 19. století se objevuje stále větší počet vývojově historicky zaměřených výzkumů rodiny. Otázky, které si klade institucionální výzkum rodiny ovlivněný historicko-právní školou, se týkají systému norem, zejména právních, které se dotýkaly rodinného života. Autoři předpokládali, že zákony ovlivňují nejen rodinné, manželské, rodičovské, sexuální i příbuzenské chování, ale i skrze rodinu zprostředkované sociální praktiky, role a povinnosti v celé společnosti. Výchozím bodem institucionálního výzkumu rodiny bylo vědecké srovnání manželského, rodinného, vlastnického a dědického práva. Soudobá norma tak představovala východisko pro analýzu různých forem manželství i rodiny (Možný, 2008: 31–34).

Nejvýznamnější postavou této, tzv. historicko-právní školy byl Henry Sumner Maine (1822–1888), profesor občanského práva v Cambridge a vysoký správní úředník v Indii. Proslul svým spisem *Starobylé právo* (Maine, 1861). Na základě srovnávací analýzy právně-historických pramenů z období antického Říma a právních systémů ostatních kultur i evropských společností až po právní soustavy zemí západní Evropy 19. století přisuzoval rodině jakožto právní jednotce i sociální instituci ústřední význam. Jeho zásadní zjištění znělo: „*Jednotkou středověké společnosti byla rodina, ve společnosti moderní je jí jednotlivec ... pohyb pokrokových společností byl až dosud pohybem od statusu ke smlouvě.*“

Vývojové srovnávání právních systémů rezonovalo se soudobým evolucionismem. V druhé polovině 19. století už rodina není chápána jako přírodní či spíše přirozená jednotka, ale jako instituce vzniklá přirozeným vývojem. Herbert Spencer (1820–1903) ve svém slavném díle nazvaném *O studiu sociologie* (Spencer, 1898) vyslovil přesvědčení, že abychom porozuměli vyšším formám rodinného života, musíme je sledovat od nejnižších tvarů, jež jsou charakteristické pro nejprimitivnější společnosti. Kapitole *Rodina* předchází stejně rozsáhlá kapitola *Promiskuita čili manželství volné* a další dvě velké kapitoly nazvané *Mnohomužství* a *Mnohoženství*. Řada autorů se následně chopila možnosti přenesení darwinistických pojmů na historii společnosti, rodiny a manželství, jak k tomu Spencer nepřímou výbízeli.

Mocné podněty pro fantazii skýtaly zprávy soudobých cestovatelů a etnografů o životě a sociálních institucích přírodních národů nedotčených civilizací. Z velkého množství autorů za zmínku stojí Lewis H. Morgan (1818–1881) a jeho spis *Pravěká společnost neboli výzkumy příběhu lidského pokroku od divoštství přes barbarství k civilizaci* (Morgan, 1877; Morgan – Nahodil, 1954). Uvedený autor se stal oporou pro teorie Marxova spolupracovníka Bedřicha Engelse (1820–1895), jehož kniha *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, která poprvé vyšla roku 1884, se v průběhu doby zařadila mezi nejvydávanější tituly společenskovední literatury (Engels, 1900; Engels, 1979).

Pro skloněk 19. století byla charakteristická vášnivá diskuse o původní promiskuitě, matriarchátu, patriarchátu, skupinových manželstvích jako o nejstarších formách uspořádání manželství, rodiny a vztahů mezi pohlavími. V uvedených souvislostech byl ve své době hojně citovaný švýcarský filozofující právník Johann Jakob Bachofen (1815–1887) s knihou *Mateřské právo* (Bachofen, 1897; Bachofen, 1942) a také finský demograf Edward Westermarck (1862–1939) se svým velice rozsáhlým spísem *Dějiny lidského manželství* (Westermarck, 1901). Od té doby, co metodologická kritika a pokročilejší etnografické výzkumy zpochybnily schémata společenského vývoje vytvořená evolucionisty během 19. století, historické zkoumání evropských rodin ustoupilo nadlouho do pozadí. Teprve nové metody historické demografie, rozvinuté Laslettovými výzkumy v Cambridge, a úspěchy francouzské historické školy Annales k němu znovu obrátily pozornost v sedmdesátých letech 20. století.

Sociologické výzkumy rodiny

Problematicke rodiny věnoval pozornost jeden ze zakladatelů moderní francouzské sociologie, Émile Durkheim (1858–1917). Ten sepsal *Úvod do sociologie rodiny* (Durkheim, 1888: 257–281), kde v souladu s postupy historicko-právní školy dospěl k závěru, že především právní prameny mohou posloužit jako zdroj objektivních sociálních údajů potřebných k rozkrytí společenských jevů. Ve své posmrtně vydané studii *Manželská rodina* (Durkheim, 1921: 1–14), kterou předmluvou opatřil Marcel Mauss (1871–1950), se Durkheim postavil proti soudobé typologii rodiny. Ve své práci hovoří o manželské rodině (*famille conjugale*), proti které staví do kontrastu tradiční rodinu patriarchální (*famille paternelle*). Ta se skládá z rodičů, ženatých synů, jejich žen a dětí. Právě takový typ rodiny měl převládat v případě německých národů.

Podle Durkheimovy představy vývoje vzniká z někdejšího klanu *příbuzenská rodina*, která však prostřednictvím dělby práce a diferenciací sociálních struktur pozbývá funkce náboženské, ekonomické, politické a vojenské. Soudobá *manželská rodina* představuje důsledek „vydlení se“ nukleární rodiny z rodiny příbuzenské. K tomu mělo dojít, když vlastnictví přestalo být vázáno na dům a každý člen rodiny mohl držet vlastní majetek. Autorita a práva otce jsou omezována pod

vlivem státu. Dosažením plnoletosti dítě ztrácí právní závislost na otci a stává se plně autonomním právním subjektem. Protože děti opouštějí dům brzy, zůstávají jedinými trvalými členy rodiny manžel a manželka, kteří tvoří jádro manželské rodiny.

Dalším z podnětů rozvoje sociologického zkoumání rodiny byla tvrdá realita rychlé urbanizace, industrializace a s tím propojené sekularizace. Právě ta otrásla tradiční společností venkovských komunit a malých městeček pevně spjatých se svým zemědělským okolím. Vyjednávání o tom, jaké jsou nároky či oprávnění rychle rostoucího „čtvrtého stavu“ – průmyslového proletariátu, byla v samých počátcích. Nové bohatství malých a středních vlastníků spočívalo v rodinných podnicích. „Měšťanská rodina“ neobyčejně sílila a stala se kulturním modelem a základní institucí sociální struktury. Někteří reformátoři chtěli řešit sociální problémy a poukazovali na potřebu ozdravení rodiny nejnižších sociálních vrstev, jmenovitě rodin městského proletariátu. Radikální socialisté – mj. Bedřich Engels (1820–1895), Karl Marx (1818–1883), August Bebel (1840–1913) – byli fascinováni vizí revoluce, která měla skončit s tyraníí kapitalismu a také zlomit pouta rodiny. Zásadní byla kniha *Žena a socialismus* sepsaná Augustem Bebelem (Bebel, 1879; Bebel, 1962).

Z hlediska empirických výzkumů je zásadní rok 1855, kdy vyšla studie o 36 hornických rodinách nazvaná *Evropský dělník*. V souvislosti s jejím vydáním se hovoří o vzniku sociologie rodiny. Začíná tím cílevědomé studium ekonomických a sociologických aspektů rodiny, které vede přes zkoumání rodinného rozpočtu pomocí nových sociálně empirických metod sociologie rodiny. Autor knihy Pierre Guillaume Frédéric Le Play (1806–1882) jako uznávaný důlní odborník podnikl řadu cest po Evropě a Asii. Zvláště v německém pohoří Harz sledoval, jak hornické rodiny dokážou hospodařit s penězi. Domníval se, že právě zde našel mír, sociální stabilitu a jistotu, kterou ve francouzských rodinách postrádal.

Frédéric Le Play, obdobně jako společenský reformátor Auguste Comte nebo již vzpomínaný Herbert Spencer, rodinu pokládal za základní jednotku uspořádání sociálního organismu, a tedy také za základní jednotku studia společnosti. Frédéric Le Play, který se po roce 1848 zabýval pouze studiem rodinných rozpočtů, vždy po několik týdnů až měsíců přebýval ve zkoumaných rodinách jako podnájemník. V tomto prostředí vytvořil schéma výzkumného rozhovoru a dotazník o shromažďování údajů o rodinném rozpočtu a vydáních domácností. Prostřednictvím deskriptivní metody shromažďoval informace o místě, kde rodina žije, o pracovních příležitostech a poměrech rodiny, náboženství a životních postojích rodinných příslušníků. Rodinný životní styl přibližoval tak, že popisoval byt, nábytek, šaty, hygienické návyky, sociální kontakty i volnočasové aktivity.

Frédéric Le Play na základě svých znalostí z cest i pozorování prováděného v hornických osadách rozlišil tři základní typy rodin: příbuzenskou velkorodinu, nestabilní rodinu a rozvětvenou rodinu. Francouzský ekonom a jeden ze zakladatelů sociologie našel *příbuzenskou rodinu* (*famille parentale*) u nomádů

v Orientu, tj. v oblasti asijských stepí a u extenzivně zemědělsky hospodařících obyvatel východní Evropy. Všichni členové uvedené rodiny pracují bez nároku na odměnu v její prospěch, přičemž nemají žádné osobní vlastnictví. Děti i po sňatku zůstávají pod pravomocí nejstaršího otce. Stabilita této rodinné formace je vysoká, neboť její členové se řídí tradicí a vždy poskytují materiální i morální podporu všem slabším členům.

Nestabilní rodina (famille instable) představuje pro Frédérica Le Playe druhý extrém rodinného uspořádání. Vzniká jako důsledek industrialismu a individualismu pod vlivem dědického práva v bohatých a vzdělaných vrstvách obyvatelstva západní Evropy. Společně zde žijí pouze rodiče s dosud svobodnými dětmi. Co nejdříve po vstupu do manželství děti rodinu opouštějí, aniž by pociťovaly závazky vůči svým rodičům a sourozencům. Otcovská autorita a ochrana tělesně a duševně postižených členů zde mizí. Tato rodina nemá dostatečnou stabilitu; její členové nectí tradice, morálku, sociální autority ani Desatero. Rodiče a neprovdaní členové rodiny jsou ve stáří izolovaní a velmi často umírají opuštěni.

Rozvětvená rodina (famille souche), kterou Frédéric Le Play nalezl v severním Německu, představuje vzor pro sociální reformu, protože se nachází mezi nesvobodou příbuzenské rodiny a individuální svobodou nestabilní rodiny. Základem existence rozvětvené rodiny je rodinný dům, ve kterém zpravidla zůstává nejstarší syn poté, co se oženil a má děti. Jeho rodina představuje jádro rozvětveného příbuzenstva, on sám přebírá odpovědnost za udržení kontinuity rodinného života a rodinných tradic. Členitá rodina žijící pospolu v rodinném domě se skládá například ze ženatého syna a jeho rodiny, z jeho rodičů, ze svobodných sourozenců, tety, strýce a dvou služebníků. Rodinné jmění je nedělitelné a přechází do rukou jediného dědice, který však má množství povinností vůči rodičům do jejich smrti i vůči sourozencům, které musí podporovat při vzdělání (bratry) a vybavit věnem (sestry). Nedělitelný majetek se v tomto případě stává zdrojem dobré morálky, pořádku, čistoty, radosti z rodinného života, starosti o budoucnost; vše je děláno ve prospěch celé společnosti. Uvedený typ rodiny Frédéric Le Play nachází u drobných vlastníků půdy a v rodinách dělníků, kteří vlastní malé hospodářství.

Le Playova typologie představuje základ konzervativní tradice v sociologii. V Německu u jejího zrodu stál Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897), profesor kulturní historie a plodný romanopisec. Le Play a Riehl se domnívali, že pouze reforma je schopna stabilizovat společnost, jednotlivce a zaručit sociální mír. Sami sebe považovali za svědky úpadku původního, přirozeného uspořádání vícegenerační mnohočlenné „patriarchální“ nebo „kmenové“ rodiny. Le Play si cení *famille souche*, zatímco Riehl představil *teorii celého domu* (das „ganze Haus“), každopádně v obou případech se jedná o shodný jev – domácnost, ve které žije pohromadě větší počet manželských párů (Riehl, 1855). Tradiční široké „společenství domu“ ustoupilo do pozadí díky modernímu individualismu, kapitalistické industrializaci a zesílené urbanizaci. Právě ta měla za následek vznik

malých nukleárních rodin, které pro svoji vratkost („*famille instable*“) nemohly představovat záruku optimálního společenského vývoje (Brunner, 1968). Oba, Frédéric Le Play i Wilhelm Heinrich Riehl, usilovali o vytvoření objektivní vědy o rodině, jejíž výsledky měly sloužit k podpoře jejich snahy o obnovení rodinné morálky a prosperujícího státu. V uvedené snaze je patrná nostalgie po tradiční či spíše lepší společnosti.

Počátky české sociologie rodiny

Problematika rodiny začala být v českém prostředí, obdobně jako jinde v Evropě, vnímána v kontextu právních dějin. V daných souvislostech nelze opomenout tzv. *Libušin soud*, který se objevil ve falzu, tzv. *Rukopise zelenohorském* objeveném roku 1817 na zámku Zelená Hora u Nepomuku (Tomek, 1859: 28–57). Jedná se v něm o spor bratrů Chruďoše a Štáhlava o dědictví po zemřelém otci Klenovici. Chruďoš si podle německého prvorozeneckého práva nárokuje celé dědictví. Spor rozhodne kněžna Libuše během zasedání zemského soudu na Vyšehradě tak, že bratři si v souladu s českým právem dědictví rozdělí napolovic. Tento příklad svědčí o tom, že charakter rodiny v právním kontextu představoval významný argument také pro obrozence.

Pozdější česká sociologie ve svých počátcích nebyla inspirována naturalismem, ale pozitivismem; liberální myšlení bylo upřednostněno před konzervativními názory. Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) instituci rodiny nevěnoval pozornost, ale zajímala ho otázka *ženské emancipace*. Základní instrument osvobození byl spatřován v otevření světa práce ženám, především v možnosti poskytování placené práce mimo domácnost. Tomáš Garrigue Masaryk po celý svůj život přednášel a psal ve prospěch nároku žen na vzdělání a jejich rovnoprávného postavení ve společnosti. Pobuřovalo ho tehdy všeobecně rozšířené přesvědčení o ženské méněcennosti a o přirozeném poddanství k mužům. Jako humanistický myslitel byl přesvědčen, že „otázky ženské není, jako není otázky jen mužské“ (Masaryk, 1930: 67).

Emanuel Chalupný (1879–1958) věnoval rodině systematickou pozornost, avšak nikdy nese-psal monografické dílo. V české sociologii rodiny sice založil konzervativní linii, avšak nastolil nová témata. Věnoval pozornost sociologii pohlaví; bez předsudku podal přehled o problematice incestu a neopomněl ani homosexualitu. Dávno před tím, než byla ustanovena disciplína *gender studies*, zkoumal rodovou diferenciaci zločinnosti a sebevraždy z hlediska odlišného pohlaví. Emanuel Chalupný zasáhl také do vleklé diskuse o tom, zda původně vládli ve společnosti muži anebo ženy; věnoval též pozornost původní promiskuitě a mnohoženství či zakládání manželství únosem. Od *gynekokracie* („vlády žen“) rozlišoval *matriarchát* („ústřední postavení ženy v příbuzenské soustavě“), který moderně spojoval s matrilokalitou a matrilinearitou. Prosazoval myšlenku, že ve zvířecím společenství hrají i mocensky významnější úlohu samice (Chalupný,

1919: 162). Současné však měl velmi vyhraněný názor na intelektuální rovnocennost žen.

Inocenc Arnošt Bláha (1879–1960), zakladatel sociologie na Masarykově univerzitě v Brně, věnoval sociologii rodiny dva spisy nazvané *Sociologie dětství* (Bláha, 1948) a *Dnešní krise rodinného života* (Bláha, 1947). Rodina se mu zdá v krizi už od počátku literárních společností, „*neb od neliterárních o tom nemáme zpráv*“. Inocenc Arnošt Bláha „*nestavěl přítomný stav rodinného života jako horší proti stavu minulému jako lepšímu,*“ nemyslel si, že by bylo možno dokázat, že dříve byla rodina lepší. Pojem krize není v jeho případě založen vývojově ani komparativně, ale je normativní a vztahuje se k mravní normě. Jeho sociologické pozorování přesvědčivě prokázalo, že norma bývá soudobou společností často porušována.

O generaci mladší Otakar Machotka (1899–1970) také vyšel ze zájmu o otázky etiky, avšak jako sociolog kladl důraz na objektivitu na základě empirického šetření. Na základě studijního pobytu v USA u nás prosadil techniku dotazníkového šetření. Roku 1931 inspiroval Ústřední sociální úřad města Prahy k zadání výzkumu *Sociálně potřebné rodiny*, který měl poskytovat podklady pro co nejspravedlivější distribuci sociálních dávek. Závěrečná zpráva prováděného výzkumu vyšla knižně jako *Sociálně potřebné rodiny v hl. m. Praze* (1936). Prováděný výzkum obsáhl 13 000 pražských rodin, u kterých se podařilo nashromáždit informace o kvalitě bydlení, rodinném hospodaření a životním stylu (Machotka, 1932). Koncem třicátých let 20. století František Uhlíř (1900–1980) ve své knize nazvané *Sociologie rodiny z hlediska dětského vývoje* (Uhlíř, 1947) zveřejnil obrovský materiál o desítkách tisíc rodin a jejich sociálních poměrech.

Český novinář Stanislav Kostka Neumann (1875–1947) v polovině dvacátých let 20. století vydal popularizační *Dějiny lásky. Populární obrazy z dějin snubnosti, manželství a prostituce od pravěku až po dobu nejnovější*. Vzhledem k choullostivosti tématu i některým pornografickým obrazovým přílohám vyšly pod dvojitým pseudonymem Dr. Hynek Záruba a Jiří Votoček (Neumann, 1925–1927). Větší pozornost než rodinnému životu autor věnoval zajímavostem a anomáliím manželského života. Tato publikace doplněná množstvím obrazových příloh, která byla v době svého vzniku velice populární, se dočkala reprintu pod zkráceným názvem *Dějiny lásky* (Neumann, 2016).

Poválečný baby boom

V českých zemích byla sociologie roku 1950 zrušena jako buržoazní pavěda. Historie v někdejší Československu se musela zaměřit na dělnické hnutí a třídní boje, problematika dějin rodiny nebyla na pořadu dne. Naproti tomu americký představitel strukturálního funkcionalismu Talcott Parsons (1902–1979) se při koncipování své teorie rodiny opíral o americkou rodinu padesátých let 20. století. Soudobá média ji prezentovala jako šťastný manželský pár, vychovávající své děti

v domku se zahrádkou na předměstí. Mělo se jednat o rodinu dvougenerační, neolokální, s jasným rozdělením ženské a mužské role. Talcott Parsons kladl důraz na to, že nukleární rodina představuje relativně omezený systém s nevýznamnými styky mezi příbuznými v širší rodině. Do společnosti ji zapojovala dvojí role otce, který plnil funkci instrumentálního vůdce a svou zaměstnaneckou roli opatroval rodině chléb (*breadwinner*). Jeho prostřednictvím byla rodina zařazena do určité sociální vrstvy; jeho kariéra představovala kariéru všech rodinných příslušníků a jeho neúspěch se stával neúspěchem celé rodiny (Parsons – Bales, 1955).

William J. Goode (1917–2003) shromáždil v padesátých letech 20. století množství dat o rodinném uspořádání v evropském i mimoevropském reprodukčním procesu, na jejichž základě byla objasněna *teorie manželské rodiny* (*conjugal family*). Ve své knize zmiňovaný autor dospěl k závěru, že v západních společnostech došlo k relativnímu vyloučení širšího okruhu příbuzných z každodenních aktivit manželského páru a jejich dětí, tzn. vytvořila se určitá autonomie rodiny. Vztahy k příbuzným však nejsou definovány právy a povinnostmi, což oslabuje morální kontrolu manželské rodiny ze strany příbuzných. Manželská rodina vzniká na základě svobodné volby, která je založena na vzájemné přitažlivosti. Sňatkový věk je přirozeně vyšší, neboť hledání optimálního partnera vyžaduje určitý čas a v tržní společnosti musí být opřen o ekonomickou autonomii (Goode, 1970).

Francouzská historická škola Annales

V poválečném vývoji nelze opomenout francouzskou historickou školu Annales prosazující strukturální vnímání dějin, která světu dala nový podnět pro myšlení o rodině. Philippe Ariès (1914–1984) ve své slavné knize *Dítě a rodinný život za starého režimu* (1960) rodinu nově nahlízel jako součást, produkt i hybatele společenských dějin (Ariès, 1975). Dětství pro něj představovalo sociální konstrukt, a nikoliv biologickou danost, což také potvrdily historické proměny. Arièsova práce zahájila proud historické literatury věnovaný problematice rodiny, na který ve Francii navazovaly práce Jeana-Louise Flandrina (1931–2001) a Georgese Dubyho (1919–1996). Ty vycházely nejprve v originálním jazyce (Flandrin, 1976), ale postupem času se staly natolik populární, že vycházely i v překladech (Flandrin, 1979); se značným zpožděním i do češtiny (Duby, 1997–1999; Duby, 2003).

Tento vývojový trend vyústil ve vydání slavných *Dějin soukromého života* (Ariès – Duby, 1985) i pozdějších *Dějin rodiny*, které opakovaně vycházely nejenom ve francouzštině (Burguière – Klapisch-Zuber – Zonabend, 1986), ale i v mnoha překladech (Burguière – Klapisch-Zuber – Zonabend, 1996–1998). Na území Francie výzkumy rodinné problematiky koordinovalo několik pařížských center: Institut National d'Études Démographiques (INED), Laboratoire de Démographie Historique (LDH), L'École des Hautes Études en Sciences Sociales

(L'EHESS) / Centre de Recherches Historiques (CRH) a Institut de Démographie de l'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne (IDUP).

V poválečném vývoji francouzské historiografie nelze opomenout zrod nové metody, která měla přispět k „omlazení dějin“. Demograf Louis Henry (1911–1991) ve spolupráci s archivářem Michelelem Fleuryem (1923–2002) vymyslel a uvedl do praxe metodu *rekonstrukce rodin* (Fleury – Henry, 1956). Za pomoci matriční evidence doložili strukturu i princip fungování rodin. Východiskem jejich výzkumu se stal okamžik uzavření sňatku, s nímž souvisela evidence věku, bydliště, sociálního a profesního postavení snoubenců, údaje o rodičích nevyjímaje. V přímé návaznosti na novomanželský pár byly dohledávány zmínky o dětech, které z uvedeného manželství vzešly. Opomenuty však nezůstaly ani matriční zápisy pořizené v souvislosti s úmrtím rodičů i jejich potomků. Hlavním důvodem pracné matriční excerpcce se stal výzkum plodnosti v případech provdaných žen. V sekundární rovině byla věnována pozornost i sňatečnosti a úmrtnosti (Horská, 1976: 140–148; Maur, 1968: 72–83).

Na nebyvalé možnosti využití matričních zápisů už v meziválečném období poukazoval také český historik Josef Vítězslav Šimák (1870–1941). Jednotlivé matriční zápisy doporučoval rozepisovat na samostatné lístky, aby mohly být použitelné při rodopisném bádání i zjišťování odlišných populačních, náboženských a národnostních poměrů v zemi. Současně neopomněl ani možnost studia sociálního rozvrstvení obyvatelstva, a to včetně onomastických výzkumů (Maur, 1996: 111–116). Ačkoliv Šimák zdůrazňoval, že taková pomůcka bude „*uvítána s jásotem od předních našich učenců*“, jeho koncepce výzkumů se v českém prostředí nesetkala s výraznější odezvou (Šimák, 1922–1923: 135–140; Srb, 1969: 125–131).

Anglické výzkumy rodiny

Podněty francouzské historické školy Annales i historické demografie se velmi brzy přenesly přes kanál a inspirovaly obdobné výzkumy v anglosaském světě. V jihoanglickém univerzitním městě Cambridge se vytvořila skupina historických demografů, do jejíhož čela se postavil Peter Laslett (1915–2001). Na základě systematické analýzy matriční evidence a za pomoci kvantitativních metod (výpočetní techniky) prováděl výzkum evropských rodinných forem a vytvořil svoji typologii rodin. Na základě prováděných výzkumů se snažil vymýtit stereotypní představy o tradiční evropské rodině. Získané poznatky postupně publikoval v knihách *Domácnost a rodina v minulosti* (Laslett, 1972) a *Rodinný život a pokoutní lásky minulých generací* (Laslett, 1977). Prosazoval novátorskou myšlenku, že začlenění služebnictva a učedníků do užšího okruhu rodiny hospodáře představuje jeden z charakteristických rysů protoindustriální společnosti. Zavedení tovární výroby na území Anglie i v dalších evropských oblastech vnímal jako přímý důsledek oddělení osobních a rodinných vazeb ve vzájemném vztahu zaměstnavatel – zaměstnanec (Laslett, 1965).

Anthony Wrigley (1931–2022), který roku 1964 založil *The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* (Velková, 2014: 260–261) vyzdvihl rekonstrukci rodin do roviny optimálního prostředku pro uskutečnění celostní analýzy vzájemného poměru křtů, pohřbů a sňatků. Vytvoření jasné představy o přirozeném pohybu obyvatelstva se bez provedení rekonstrukce rodin stalo nemyslitelným (Wrigley, 1966). Anthony Wrigley si k uskutečnění svých výzkumů zvolil matriční evidenci z oblasti devonské farnosti Colyton (Wrigley, 1968: 246–280). Na jejím základě bylo ověřováno, zda odlišný průběh přirozené měny obyvatelstva lze dávat do přímých souvislostí se zvyšováním sňatkového věku, anebo ho lze vnímat jako důsledek prodlužování meziporodních intervalů či zvyšování kojenecké a dětské úmrtnosti. Již dříve však na území Francie proslula farnost Crulai, kde se s pomocí analýzy matričních knih podařilo prokázat cílené omezování porodů, které by u provdaných žen v raném novověku nikdo nepředpokládal (Gautier – Henry, 1958).

Uvedeným způsobem bylo možné objektivně doložit jednotlivé změny v průběhu sňatečnosti, úmrtnosti a plodnosti, ke kterým docházelo pod vlivem vnějších faktorů (např. válečné události, období neúrody, špatná ekonomická situace, epidemie apod.) a jež měly za následek zvrat v přetrvávající rovnováze počtu narozených a zemřelých osob. Význam metody rekonstrukce rodin přetrvává do současnosti, přestože už není uskutečňována prostřednictvím manuálně sestavovaných rodinných listů. Během poslední třetiny 20. století, kdy nastal nebývalý rozvoj výpočetní techniky, došlo k posílení významu kvantitativních metod (Honc, 1971: 104–109). Rodinné listy byly nahrazeny počítačovou databankou, jejíž příprava je sice časově velice náročná, avšak její možnost využití je mnohem větší než v případě kartotéčních lístků (Cerman – Matusíková – Zeitlhofer, 1999: 107–128, 171–190).

Problematika rodiny postupně přestala být doménou sociologie a stala se významným předmětem zájmu historie. V průběhu sedmdesátých let 20. století dějiny rodiny přilákaly velké množství autorů. Anglický historik Lawrence Stone (1919–1999) vydal knihu pod názvem *Rodina, sex a manželství v Anglii 1500 až 1800* (Stone, 1979). Naproti tomu kanadský historik amerického původu Edward Shorter (*1941) publikoval knihu *Utváření moderní rodiny* (Shorter, 1977), která souhrnně popisuje dějiny moderní rodiny v západní kultuře. Vídeňský profesor Michael Mitterauer (1937–2022) ve spolupráci s Reinhardem Siederem (*1950) sepsal knihu *Od patriarchátu k partnerství: ke strukturní proměně rodiny* (Mitterauer – Sieder, 1977). Zmiňovaní autoři prokázali, že evropská rodina tradičních společností byla stejně nestálá jako moderní rodina. Zdrojem nestability, na rozdíl od dnešních rozvodů, však byla vysoká úmrtnost a sociální destabilizace v důsledku morových ran, hladomorů z neúrody a válečného drancování.

Od sedmdesátých let 20. století se okruh problematiky, kterou se historická demografie systematicky zabývá, začal rozšiřovat. Kromě populačního vývoje představujícího i nadále jeden z hlavních objektů jejího badatelského zájmu

vyvstala do popředí problematika velikosti a složení jednotlivých rodin i domácností. V rámci tzv. *sociální integrované vědy*, s pomocí historie, etnologie, historické demografie a sociologie začal být kladen větší důraz na individualizaci zkoumaného objektu v rámci strukturovaných skupin a především rodiny.

Teorie protoindustrializace a rodina

Na sklonku šedesátých let 20. století Franklin Mendels (1943–1988) pod pojmem „protoindustrializace“ spatřoval rychlý nárůst tradičními formami organizovaného, avšak tržně zaměřeného venkovského průmyslu, který v evropském kontextu napomohl k urychlení regionální diferenciaci v 16.–18. století (Mendels, 1972: 241–269). Postupně se konstituovaly oblasti s agrární produkcí určenou pro místní spotřebu, ve kterých se stále větší měrou rozšiřovala textilní (rukodělná) výroba jako zdroj obživy převážně zemědělsky nesoběstačných vrstev populace. Na druhé straně lze zároveň doložit regiony s převahou zemědělské produkce. Moderní společnost se začala konstituovat v oblastech, na jejichž území probíhala „industrializace bez mechanizace a urbanizace“ prostřednictvím „zahušťování“ podomácku provozované rukodělné výroby. Klíčové místo v systémové koncepci protoindustrializace i nadále zaujímala domácnost, která se stala přímým pojítkem mezi výrobním procesem na jedné a rodinou jako jednotkou demografické reprodukce na druhé straně.

V souvislosti s demografickými aspekty protoindustrializace nelze opomenout tzv. *göttingenský model*. Peter Kriedte (*1940), Hans Medick (*1939) a Jürgen Schlumbohm (*1942) prokázali, že rodina, respektive domácnost, fungovala na bázi vnitřní dělby práce, která určovala její strukturu i demografické chování jejích členů. Tam, kde se prosadila protoindustrializace, byl prokazatelný dřívější vstup do manželství i následný větší počet dětí v rodině, což přispívalo nejenom k demografickému růstu, ale podporovalo též ekonomickou expanzi. Produkce se zvyšovala zapojováním stále většího počtu členů rodiny (domácnosti) do pracovního procesu. Konkrétní výzkumy prokázaly, že ke kooperaci založené na společné dělbě práce nemuselo docházet pouze uvnitř rodiny, ale mohla nastat i mezi jednotlivými domácnostmi. Ty se již nemusely přizpůsobovat požadavkům práce a přežití uzavřením manželského svazku a plozením potomstva. Mohlo dojít k vyloučení vlastních svobodných dětí z domácké výroby či přijetí nepřibuzných osob do protoindustriálních domácností (Kriedte – Medick – Schlumbohm, 1977; Cerman – Ogilvie, 1994; Myška, 1994: 759–774).

Hajnalova linie

Na složitost a variabilitu struktury protoindustriální domácnosti v širším měřítku poukazoval maďarsko-britský akademik v oboru matematiky a ekonomie John Hajnal (1924–2008). V závislosti na odděleném nebo společném způsobu

hospodaření členů jedné domácnosti rozpracoval rodinnou typologii rozlišující odlišnou podobu domácnosti v jednotlivých oblastech severozápadní a jihovýchodní Evropy. Odlišnosti prokazatelné na základě rozdílného demografického chování i rodinných struktur Hajnala inspirovaly natolik, že na základě spojnice měst Leningrad (Petrohrad) a Terstu roku 1965 vymezil pomyslnou hranici dvou evropských regionů s rozdílným charakterem domácností (Hajnal, 1965: 101–143; Hajnal, 1983: 65–104). U obyvatelstva, které náleželo k severozápadnímu modelu, byl prokazatelný vyšší sňatkový věk při prvním vstupu do manželství i mnohem větší počet svobodných osob v generaci padesátiletých. Další odlišnosti souvisely s uplatňováním zásad dědické praxe. Zatímco na severozápadě Evropy se majetku ujímal pouze jediný, zpravidla nejstarší syn, který postupně vyplácel své sourozence (nukleární rodina), na jihovýchodě všichni synové i s rodinami setrvali na otcovském gruntě, aby společně hospodařili (kmenová rodina typu „*famille – souche*“).

Oprávněnost Hajnalovy teorie, která evropský prostor rámcově rozdělila do dvou oblastí, byla v osmdesátých a devadesátých letech 20. století ověřována prostřednictvím kulturní antropologie. Dodatečně se tak dělo komparativním způsobem (Mitterauer, 1990), s ohledem na specifika zkoumaného regionu, v kterém převažovaly domácnosti určité vnitřní struktury (Kaser, 2000). Zatímco rakouský historik Michael Mitterauer se zhlédl v Hajnalově linii rozdělující Evropu na severozápadní a jihovýchodní část (Cerman, 1997: 327–346), anglický antropolog Jack Goody (1919–2015) odlišné formy rodinných struktur doložil na příkladu rozdílných poměrů v oblasti severozápadního a jihovýchodního Středomoří (Goody 2002; Goody 2006). S odkazem na regionální odlišnosti se o revizi Hajnalovy linie pokusil Mikołaj Szołtysek, polský historik zaměřený na historickou demografii (Szołtysek, 2012: 11–52).

Rodina optikou sociální, kulturní antropologie a dějin obyvatelstva

Francouzská etnoložka Martine Segalen (1940–2021), specialistka na rodinné záležitosti a evropskou kulturu, se zaměřila na široký okruh témat. Z několika odlišných metodických východisek (historie, sociologie, antropologie) věnovala bližší pozornost okolnostem uzavření sňatku, zabezpečení trvalého charakteru manželství, otázce rozvodu, vdovství, konkubinátu, dědického práva i příbuzenských vazeb (Segalen, 1990). Peter Laslett (1915–2001) a Richard Wall (1944–2011) zvolili odlišné komparativní hledisko a ve vztahu k struktuře rodiny a demografickému vývoji vzájemně konfrontovali demografická (okolnosti vzniku manželského svazku, míra porodnosti, četnost nemanželských dětí, velikost domácností), ekonomická (dědická praxe, způsob rodinného hospodaření, vliv industrializace na podobu rodiny a domácnosti) i citová hlediska – soukromí a společný život v domácnosti, mezilidské vztahy, volba životního partnera,

chápání sexu, rodičovství a dětství, příčiny sociálních změn (Wall – Robin – Laslett, 1983; Anderson, 1980).

Teorie ekotypů

V souladu s kulturně antropologickým pohledem na vznik evropských rodinných forem a také v souvislosti s procesem protoindustrializace byla rozpracována teorie ekotypů. Ve své podstatě vycházela z vzájemné souvislosti mezi strukturou rodiny a ekonomickým zázemím určitého regionu. Jednotlivé domácnosti vnímá na úrovni samostatných hospodářských společenství, jejichž struktura závisí na vnějších podmínkách. V případě zámožnějších sedláků a řemeslníků zdůrazňuje organizaci místní ekonomiky vzhledem k aktuální rodinné konstelaci. Mitteraue-rova koncepce klade důraz na dva odlišné typy rodinných struktur, jež se odlišují zastoupením cizí pomocné síly v domácnosti. Zatímco v případě živočišné zemědělské produkce je patrná potřeba stabilních pracovních sil (čeledí/děvečky, podruzi/podruhyně), v případě rostlinné produkce je žádoucí potřeba sezónních nádeníků v období sklizně. Také rakouský historik Josef Ehmer (1948–2023) tuto provázanost doložil na lokálních příkladech (Ehmer, 1991).

Svého uplatnění se teorie ekotypů dočkala i v jiných regionech, např. ve Skandinávii, kde ji odlišným geografickým a ekonomickým podmínkám přizpůsobil David Gaunt (*1944). Jednotlivé ekotypy ani on nedával do přímých souvislostí s determinismem prostředí, ale vnímal je jako konkrétní přírodně-prostorové uspořádání (Gaunt, 1977: 183–210). Rozdílné podoby domácností dokládal na příkladu oblastí, jejichž obyvatelé se od jara do podzimu živil obhospodařováním polností, zatímco v zimě si přivydělávali těžbou nebo exportem nerostů. V ostatních regionech však lidé i nadále zůstávali odkázáni pouze na zemědělskou produkci. V prvním případě byla v závislosti na místní ekonomické základně prokazatelná větší soudržnost vícegeneračních rodin typu „*joint family*“, v druhém případě převládala existence nukleárních rodin, které si dočasně najímaly čelední personál.

Přestože správnost této teorie zpochybnily regionální výzkumy (Macfarlane, 1978; Macfarlane, 1986) i teoretické studie (Trossbach, 1993: 277–314), z pohledu každodenního života venkovského i městského obyvatelstva však bývá připomínána dodnes. Poněkud zjednodušená představa užšího společenství lidí náležejících k jednomu domu vycházela z předpokladu existence mnohem těsnějších osobních vazeb v rámci jedné domácnosti, než na které jsme zvyklí v současné době. S touto koncepcí se lze setkat v zobecňujících studiích, které se snaží přiblížit průběh životního cyklu jednotlivce (Dürr, 1995; Dülmen, 1999). Pod pojmem rodina se zde rozumí mnohem širší společenství osob, ke kterému náležela čeleď, přestože ji k zaměstnavateli nepoutaly žádné příbuzenské či jiné pokrevní vazby (Hubbard, 1983; Münch, 1992). Tato teorie našla kladné odezvy pouze u některých, nikoliv

moderně koncipovaných prací, jež se zabývají problematikou rodiny a jejího každodenního života.

Přestože v případě historickodemografických bádání je prokazatelný příklon k sociálním dějinám, sledování porodnosti, sňatečnosti či úmrtnosti prováděné v závislosti na vnějších podmínkách určitého období neztrácí ani v dnešní době na významu. Téměř čtyři desetiletí se zkoumají základní rozdíly mezi strukturou rodiny a domácnosti v severozápadní a jihovýchodní Evropě; zároveň se sleduje jejich odlišné ekonomické zázemí v podmínkách protoindustriální i pozdější průmyslové společnosti. Na komparativní výzkumy se neorientuje pouze sociální integrovaná věda, ale též moderní historická demografie, u jejíhož zrodu stál v německém prostředí Arthur E. Imhof (*1939). S pomocí historických či dodatečně vytvořených statistických dat, metodou rekonstrukce rodin, v makro-/mikro-historickém měřítku analyzovala základní rozdíly mezi tzv. „starým“ a „novým“ demografickým režimem (Imhof, 1993: 347–361; Knodel, 1988; Schlumbohm, 1989: 49–53).

Starý a nový demografický režim

Rozdílné demografické chování, které se projevuje v charakteru přirozené změny obyvatelstva, definuje obě období. Biologická stránka reprodukčního procesu představuje velmi silný faktor, takže důkazy o vlivu prostředí, společenského statusu či příslušnosti k různým profesím zůstávají problematické nejenom v předprůmyslovém období, ale zcela zákonitě také pro dobu mnohem starší. *Starý demografický režim* se vyznačuje vysokou mírou úmrtnosti a porodnosti, které působily shodně. Francouzský historik Jacques Dupâquier (1922–2010) hovořil o „*demografickém systému evropských populací před zobecněním prevence porodů*.“ Jeho podstata prý spočívala ve směsi vitality a křehkosti. Zatímco znakem vitality byla silná manželská plodnost, křehkost se současně projevovala vysokou mírou úmrtnosti (Dupâquier, 1985: 109–110). *Nový demografický režim* nastal pod vlivem změny ekonomické a následně i sociální struktury průmyslové společnosti. V důsledku vyššího sňatkového věku i rozpadu tradičních rodinných forem se snížila míra porodnosti, jakožto jeden z příznaků probíhající individualizace společnosti. Strukturálním změnám životního prostředí lidé pozvolna přizpůsobovali i své demografické chování (Gestrich, 2013).

Prvotní uplatnění metody rekonstrukce rodin v českém prostředí

Pod vlivem francouzské historiografie se na počátku sedmdesátých let 20. století i v české historiografii začal prosazovat výzkum přirozené změny prováděný na základě matriční evidence a s pomocí metody rekonstrukce rodin. Jeho hlavním přínosem se stala změna pohledu na podstatu populačního vývoje. Ten již nebyl zkoumán „shora“ – z hlediska již existujících statistických informací souhrnného

charakteru, ale „odspodu“, tedy z vlastní podstaty rodinného života každého jednotlivce. Údaje o narozeních či spíše křtech, sňatcích a úmrtích, respektive pohřbech tak začaly být postupně dávány do přímých souvislostí s jednotlivými rodinami, o kterých matriky podávaly svědectví. Zvláště v oblastech, kde se dochovaly souvislé řady matriční evidence, existovaly velmi dobré předpoklady pro studium dlouhodobých vývojových trendů porodnosti v závislosti na odlišných věkových skupinách ženské populace. Jejich prostřednictvím bylo možné zároveň uskutečnit výzkum dlouhodobého vývoje kojenecké a dětské úmrtnosti (Dušek, 1974; Dušek 1985: 143–239; Mužík, 1986: 103–207; Honc, 1972: 101–125; Wowková – Fialová, 1992: 223–234).

Na základě matriční evidence i nejrůznějších soupisů obyvatelstva se podařilo získat dostatečné množství informací o osobách náležejících k jednotlivým rodinám a domácnostem i o jejich pohlaví, sociálním a rodinném postavení, věku a místu původu. Důležitým vodítkem při časově velice náročné excerpci matrik – jako základního předpokladu rekonstrukce rodin – se kromě poddanských a sirotčích seznamů staly soupisy duší i matriční indexy (Čáňová – Horská, 1972: 81–100; Čáňová, 1997: 69–72). Celkový rozsah pramenné základny evidující obyvatelstvo přispěl k vytvoření velice výjimečných podmínek pro uskutečnění rekonstrukce rodin na příkladu určitého teritoria. Časová náročnost i relativní komplikovanost této metody však mnohé zájemce odradila. Do devadesátých let 20. století byla prováděna pouze prostřednictvím jmenné excerpty matrik a zdoluhavého vytváření a vyhodnocování rodinných listů. Dostupnost výpočetní techniky společně s rozvojem kvantitativních metod i nástupem nové generace historiků a demografů přispěly k zdokonalení (zjednodušení) osvědčené metody (Černý, 2015: 105–122). Potřeba vhodné (ucelené) pramenné základny společně s výběrem teritoria bez výskytu častých migrací nebo identických příjmení však i nadále přetrvávají.

Výzkumy evropské rodiny a dětství ve světle monografií z poslední doby

K nejvýznamnějším publikačním počínům, které se objevily po roce 2000 nepochybně patří *Dějiny evropské rodiny* (Kertzer – Barbagli, 2001). Kniha je chronologicky rozdělena do tří dílů: 1. Rodinný život v raném novověku, 1500–1789; 2. Rodinný život v dlouhém devatenáctém století, 1789–1913; 3. Rodinný život ve dvacátém století. Jedná se o kolektivní monografii, ve které významní evropští a američtí sociální historikové představují nový pohled na rodinný život v Evropě. Komparativním způsobem vysvětlují, jak se rodiny a rodinné vztahy v jednotlivých evropských zemích lišily a také jakým způsobem a proč se v průběhu času měnily. Publikace se zabývá rodinným životem v Evropě pod vlivem institucionálních, ekonomických, politických a kulturních sil, které měly zásadní vliv

na jeho proměny. Jednotlivé kapitoly se zabývají bydlením, stravou a organizací domácnosti, povahou rodinného práva, dopadem náboženských změn, demografickými faktory, jako jsou nemoci a dětská úmrtnost, vztahy mezi rodiči a dětmi a dopadem měnících se trendů v manželství, rozvodu a širších příbuzenských vztazích. S pomocí sociálních věd i nových poznatků z oboru kulturní a genderové historie a historie sexuality autoři podávají velmi plastický obraz rodiny.

Obdobně i třetí vydání knihy *Děti a dětství v západní společnosti od roku 1500*, které vzešlo z pera Hughha Cunninghama, porovnává představy o dětství se zkušenostmi dětí (Cunningham, 2020). Autor mapuje vývoj představ o dětství od renesance až po současnost. Současně odhaluje značné rozdíly mezi tím, jak západní společnosti v průběhu proměn času chápaly a hodnotily dětství. Přehled vztahů mezi rodiči a dětmi v dlouhém období odhaluje důkazy rodičovské lásky i péče, a to i v častých případech úmrtí dítěte. Nakonec dochází k závěru, že ve skutečných vztazích mezi dětmi a dospělými existovala určitá míra kontinuity odrážející se v průběhu změn. Kniha *Děti a dětství v západní společnosti od roku 1500*, doplněná o aktualizovanou diskusi i rozšířenou bibliografií, představuje významný zdroj poznání nejenom ve vztahu k dějinám dětství, ale také pro poznání historie rodiny, obecných sociálních dějin a také genderových dějin.

České výzkumy inspirované anebo ovlivněné zahraničními vzory

Zahraniční výzkumy rodiny i teorie pocházející z 19. a 20. století stále představují významný zdroj inspirace pro současné historiky (Grulich, 2002: 123–146). Uvolnění, které nastalo po roce 1989, zlepšilo dostupnost zahraničních publikací. V souvislosti s příchodem internetu se publikace o rodině v digitalizované podobě staly v domácím prostředí mnohem dostupnější. Čeští badatelé na příkladu českého prostředí mohli v mnohem větší míře začít ověřovat starší, ale stále aktuální teorie i výzkumné koncepce týkající se problematiky rodiny (Horský – Seligová, 1997). Ve většině prací domácích autorů se odráží vliv hned několika zahraničních teorií. Jejich ověřování bylo nejčastější na příkladu mikroregionu.

Alice Velková na příkladu čtyř lokalit štáhlavského panství (Starý Plzenec, Štáhlavy, Sedlec a Lhůta) provedla analýzu populačního vývoje venkovského obyvatelstva a proměn vesnické rodiny v průběhu 18. a první polovině 19. století (Velková, 2009). Časově náročná exerpce matrik jí umožnila vznik ohromné databáze o rozsahu téměř 15 400 osob, kterou autorka vyhodnotila s pomocí metody rekonstrukce rodin. Na základě kvantitativních výzkumů se jí mimo jiné podařilo prokázat i posun v konzervativní mentalitě venkovského obyvatelstva. Během 18. století byla v myšlení usedlého obyvatelstva na prvním místě širší rodina. Hospodáři cíleně budovali rodový majetek, který se měl následně předávat z pokolení na pokolení. Cit pro rodinu ve spojení s úctou k otcovskému majetku jim velel, že pokud se dostali do krizové situace, své jmění se snažili převést ve prospěch někoho jiného, přičemž nového majitele hledali v rámci širší rodiny,

aby se usedlost nedostala do cizích rukou. Během 19. století již bylo prokazatelné uplatňování pragmatictější strategie. Sedláci, kteří se rozhodli zprůtrhat rodové pouto, svého nástupce volili především s ohledem na možný zisk.

Alice Velková na příkladu panství Štáhlavy (přelom 18. a 19. století) ověřovala také „hypotézu *babíček*“ (Velková, 2017: 213–234). S pomocí výzkumů iniciovaných historiky i sociology začala být v šedesátých letech 20. století opuštěna původní představa formulovaná již v 19. století, že v předindustriální Evropě převládaly rodiny, kde stárnoucí rodiče dožívali své dny ve společnosti svých dětí. Postupem doby se ukázalo, že v rodinných systémech, a v případech mezigeneračních soužití zvláště, v rámci Evropy neexistoval jednotný vzorec. Sociální příslušnost rodin do určité míry předurčovala formu mezigeneračních vztahů. Sonda, kterou autorka studie prováděla, prokázala jasnou vazbu na dědický systém a s ním související způsob formování rodin. Předběžně se podařilo prokázat dva základní modely rodinného chování. Vzájemně se tak od sebe odlišují rodiny, jejichž obživa byla založena na obdělávání „vlastní“ půdy, a ty, které živilo řemeslo/námezdní práce.

Kniha Josefa Grulicha nazvaná *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století* představuje jeden z prvních souborných výsledků nového pohledu na dějiny venkova (Grulich, 2008). Jeho snahou bylo představit český venkov v mikrohistorické rovině. V tomto případě autor popisuje běh života venkovských obyvatel včetně jejich osobních a rodinných strategií na pozadí populačního vývoje jihočeského obyvatelstva. V rámci využitých metod dominuje historická demografie (výzkum rodinných forem) v kombinaci s mikrohistorií (panství Chýnov), dějinami každodennosti a gender studies. V souvislosti s demografickým vývojem jihočeského obyvatelstva v 17. a 18. století byla zvýšená pozornost věnována mortalitním krizím, které dokázaly paralyzovat populační vývoj na jihu Čech. V kontextu přirozené měny jihočeského obyvatelstva byla analyzována sezónnost demografických jevů. Mimořádná pozornost však byla současně věnována popisu životního a rodinného cyklu i jednotlivým fázím rodinného a životního cyklu venkovana. Autor se současně neopomněl zabývat ani otázkami proměny sociálního postavení jedince, když zkoumal majetkové transfery i migrace, které ovlivňovaly každodenní život členů venkovské společnosti.

Z výzkumů českobudějovického mikroregionu (1754–1824) následně vzešla Grulichova druhá kniha nazvaná *Migrace městského a vesnického obyvatelstva* (Grulich, 2013). Autor se v ní zaměřil na vývoj pracovních i sňatkových migrací v souvislosti s demografickými ukazateli, genderovými rozdíly i s ohledem na odlišné národnostní poměry (německé a české etnikum). V závěrech o sňatkových strategiích autor prokázal, že rozsah prostorového pohybu se úměrně k zámožnosti venkovských vrstev snižoval (nemajetní migrovali hodně, zatímco v případě bohatých osob „*majetek své vlastníky svazoval*“). Zatímco městské obyvatelstvo inklinovalo k migracím velkého rozsahu, vesničané se omezovali pouze na prostorový pohyb v okruhu několika sousedních lokalit. Prováděný výzkum prokázal,

že geografická mobilita do jisté míry odráží i demografický vývoj, a to v souvislosti s uplatňováním patrimoniálního dědického práva – ve smyslu disciplinace poddanského obyvatelstva. Dělo se tak nejen v případě dědiců gruntů, ale rovněž těch, kteří měli na vesnických usedlostech své dědické podíly, splácené v dlouhodobých splátkách. Grulichova monografie zohledňuje předpoklady urbanizace, nově vznikající ekonomické poměry, houstnoucí městskou zástavbu i změnu sociální skladby, umožňující venkovským imigrantům uplatnit se v daleko větší míře než dříve. Autor si všímá toho, že na přelomu 18. a 19. století začaly migrace rovnocenně doplňovat přirozenou proměnu populačního a sociálního vývoje.

V třetí Grulichově knize nazvané *Migrační strategie* se na příkladu českobudějovického panství podařilo prokázat, že během druhé poloviny 18. století se v případě prostorové mobility mohou kvantitativní a kvalitativní úhel pohledu vzájemně doplňovat (Grulich, 2018). V českém prostředí nebyl až dosud prováděn rozsáhlejší výzkum, při kterém by bylo na základě matriční evidence analyzováno velké množství zhostných případů. Úvod knihy nabízí stručný přehled hlavních metod, které byly uplatňovány v rámci demografických a genealogických výzkumů. S pomocí sestaveného datasetu Josef Grulich zdokumentoval 1073 konkrétních případů. Na příkladu českobudějovického panství nebyly všechny případy vystěhovalectví nebo přistěhovalectví analyzovány jenom v kvantitativní rovině. V závislosti na výpovědní hodnotě pramenné základny se v některých případech podařilo rozkrýt životní příběhy hlavních aktérů zhostního řízení. Díky široké pramenné základně byl vyličen životní příběh prosté ženy – Alžběty Griebshuberové, rozené Wašnerové. Uvedená publikace tak přináší zejména nový pohled na možnosti studia migrací venkovského obyvatelstva.

Naproti tomu kniha vídeňské historičky českého původu Dany Štefanové (Štefanová, 2009) vychází z metod sociálních dějin propojovaných s postupy historické demografie, dějin rodiny i agrárního práva. Autorka se přihlásila k mikrohistorickému přístupu i historicko-antropologické analýze. Jádrem její práce se stal rozbor pozemkových (gruntovních) knih a tzv. konšelských knih pro tři poddanské vsi panství Frýdlant (1558–1750). Publikace Dany Štefanové má nesporný přínos zvláště z hlediska dějin rodiny. Na základě rozboru trhových smluv se autorka zabývala otázkou, nakolik bylo uzavření sňatku ze strany muže podmíněno převzetím usedlosti. Autorka dospěla k závěru, že v sledovaném regionu nebylo převzetí gruntu podmínkou pro vstup do manželství. V preindustriální Evropě byl na západ a na sever od Hajnalovy linie Petrohrad–Terst omezen počet „míst“ umožňujících obživu, což se mělo projevovat zvláštním „*režimem sňatků*“ (Hajnalův *European Marriage Pattern* – do manželství vstupovali jen ti, kteří takové hospodářsky soběstačné „místo“ obsadili). Dana Štefanová ve shodě s dalšími vědci prokázala, že hospodářská podmíněnost „místa“ není jednoznačná a že oproti Hajnalovu modelu je třeba mluvit o širokém spektru prosazovaných vzorců demografického a sociálního chování.

Kniha Markéty Pražákové Seligové se zabývá životními cykly venkovských poddaných na území severních Čech během 18. století (Pražáková Seligová, 2015). Zvláštní pozornost autorka věnovala významu ekonomických, demografických a sociálních faktorů při utváření životních osudů lidí. Současně si kladla otázku, nakolik byly životní osudy jednotlivců v rámci tradiční, preindustriální společnosti formovány svobodnou volbou, respektive náhodnými okolnostmi, které vymanily člověka z místa původu, a nakolik lze za pestrout škálou individuálních osudů vystopovat (sociálně a genderově) typické průběhy života, tzv. *životní cykly*. Nastíněné otázky autorka zkoumala na vzorku poddanského obyvatelstva severočeského panství Horní Police, přičemž se opírala o širokou pramennou základnu, především o mimořádně dobře dochované hornopolické poddanské seznamy, jejichž téměř souvislá řada začíná rokem 1709. Velký prostor byl věnován výzkumu okolností, které ovlivňovaly životní osudy jedinců, například možností obživy, dostupnosti sňatku, role příbuzenství při utváření rodin či rozsahu prostorové a sociální mobility. Při studiu jednotlivých životních etap se autorka zaměřovala na problematiku rozšířenosti a rázu čelední služby (*life-cycle servant*), okolností vstupu do manželství a zakládání domácností, změn sociálního postavení v průběhu života a okolností odchodu z čela domácnosti. Zmíněná problematika nebyla sledována izolovaně, ale v rámci českého a evropského kontextu.

Markéta Skořepová se ve své knize zabývala problematikou neúplných venkovských rodin na konci 18. a během první poloviny 19. století (Skořepová, 2016). Základem analýzy se jí stala jmenná databáze vdovců, vdov a sirotek vystavěná na záznamech matrik, gruntovních knih, pozůstalostních řízení a zpovědních seznamů vedených pro panství Nový Rychnov (1785–1855). Její práce se opírá o zahraniční metodologická východiska z oblasti historické demografie, sociálních dějin, dějin rodiny a mikrohistorie. Zaměřila se v ní na ovdovělé osoby a osiřelé děti, které ztratily jednoho z rodičů před dosažením dvaceti let věku. Zohledněny byly dobové právní normy a také dobový diskurz týkající se vdovců, vdov a sirotek. Důraz byl současně položen na historickodemografickou analýzu místa ovdovělých a osiřelých osob v populaci. V souvislosti s problematikou držby usedlostí bylo sledováno prosazování osobních a rodinných strategií. Jako klíčové téma bylo nahlíženo postavení osiřelých dětí ve venkovské společnosti a jejich životní perspektivy.

Šárka Nekvapil Jirásková na příkladu vsi Stružinec (1700–1849) zrekonstruovala populační vývoj, majetkový transfer i životní strategie lidí v oblasti severovýchodních Čech (Nekvapil Jirásková, 2019). Základní výzkum, který autorka prováděla, vycházel z rekonstrukce rodin. Její rozsáhlá databáze o obyvatelích zkoumané vsi byla založena na církevních matrikách a pozemkových knihách. Výzkum sňatečnosti ve vsi Stružinec potvrdil nižší sňatkový věk snoubenců, obvyklý v protoindustriálních oblastech. Manželská plodnost zůstávala po celé sledované období na vysoké úrovni, což je typickým znakem populace s neomezovanou plodností, respektive základním rysem starého demografického režimu.

Vzhledem k životnímu stylu a pracovnímu nasazení v domácí textilní výrobě mohl být uvedený stav vytvářen záměrně. Autorce se podařilo prokázat, že porod nemanželského dítěte nemusel pro ženu vždy představovat stigmatizaci a odsunutí na okraj venkovské společnosti. Více než polovina svobodných matek se provdala a některé z nich se staly i samostatnými hospodyněmi.

Publikace Ladislava Nekvapila v české historiografii představuje první monografické zpracování problematiky čelední služby, tedy významné fáze rodinného a životního cyklu (Nekvapil, 2020). Publikace se s pomocí různých právních a evidenčních pramenů pro oblast východních Čech snaží ozřejmit principy fungování čelední služby a postavení sloužících v tradiční české společnosti. Pokouší se mimo jiné zodpovědět i otázky spojené se sociálním postavením sloužících a jejich zaměstnavatelů, délkou služby, výší mezd či geografickou mobilitou čeledi. Metodicky se Nekvapilova kniha opírá o díla západoevropské historiografie, přičemž využívá přístupů historické demografie, historické antropologie i právních dějin. Autor vycházel z Hajnalova i Laslettova pojetí čelední služby i pozdější revize, kterou definovala Antoinette Fauve-Chamoux. V souvislosti se sociálními vztahy v domácnosti hospodáře neopomněl teorii celého domu (*das „ganze Haus“*) či historické ekotypy definované rakouským historikem Michaellem Mitterauerem.

Pozoruhodné práce inspirované zahraničními výzkumy vznikly také v moravském prostředí. Na prvním místě je zde třeba připomenout monografii Věry Slovákové (Slováková, 2022). S pomocí historické demografie, mikrohistorie, dějin rodiny a gender history se autorka v kontextu populačního vývoje zabývala problematikou dětí a dospívajících osob na příkladu moravského panství Slavkov v druhé polovině 18. století. Analyzovala dopad osvětských reforem (zvláště zavedení povinné školní docházky a zrušení nevolnictví). Publikace vychází z kvantitativní analýzy historických pramenů a statistických údajů a soustředí se především na problematiku vzdělávání, pracovních podmínek a také vojenské služby. Kniha se tak zaměřuje na každodenní život poddanských rodin, když poukazuje na rozdíly v rodinném a životním cyklu městského a venkovského obyvatelstva.

Naproti tomu Martin Drozda svůj výzkum postavil na sondě necelých čtyř desítek vesnic, které vlastnila kapitula sv. Václava v Olomouci (Drozda, 2024). V případě zkoumaných obcí autor využil bohatý pramenný materiál, a to včetně pramenů z pera samotných vesničanů. Venkovští poddaní před rokem 1848 bývají vnímání spíše jako pasivní aktéři dějinného procesu, neboť jim bývá přisuzováno, že vesměs poslušně dělali to, co jim řekla vrchnost. Autor však vůbec nekladl důraz na vztah poddaných a vrchnosti, ale na fungování celého vesnického společenství, jehož základem byly rodiny. Martin Drozda se zajímal o to, co moravská vesnická obec v druhé polovině 18. a první polovině 19. století byla, kdo ji tvořil a jaké byly vztahy uvnitř vesnické komunity. Autor analyzoval podobu správy vesnické komunity ze strany samotných poddaných, konkrétně za jakých okolností byla volena, kdo ji tvořil a jaké měla kompetence.

Publikace Radka Lipovského završila dlouhodobé výzkumy populace poddaných měst Frýdek a Místek v průběhu 18. a první poloviny 19. století (Lipovský, 2013). Autor v ní metodicky inovativním způsobem spojuje ryze kvantitativní analýzy populačního vývoje vystavené na základě matice s individuálně zaměřeným rozbořem pozůstalostních řízení dochovaných pro sledovanou lokalitu. Radek Lipovský při zkoumání situace ve Frýdku a Místku využil prameny a metodické přístupy hlavně z oblasti historie venkova. Vývoj zkoumaných lokalit (Frýdek, Místek, Koloredov) zasadil do kontextu hospodářských podmínek moravskoslezského regionu, přičemž se mohl opřít o již existující výzkumy Lumíra Dokoupila a Milana Myšky. Autor ukazuje, že zatímco z následků třicetileté války se oblast poměrně rychle vzpamatovala, v druhé polovině 17. století se však vlivem stoupajících cen začala životní úroveň obyvatelstva snižovat. Současně se vznikem „poustek“ se zvyšovala zadluženost obyvatel i obliba provizorních „bud“ nahrazujících řádná stavení. Po polovině 18. století se v regionu začala projevovat konjunktura textilní výroby, soukenictví a plátenictví, které v první čtvrtině 19. století začalo vytlačovat bavlnářství.

Přestože práce francouzského historika Philipa Arièse *Dítě a rodinný život za starého režimu* se objevila již v roce 1960, pro české historiky představuje inspiraci také na začátku 21. století. Skupina historiků pod vedením editorky Dany Dvořáčkové-Malé vydala knihu s názvem *Děti a dětství. Od středověku na práh osvícenství* (Dvořáčková-Malá, 2019). Autorský kolektiv v ní hledal odpovědi na nejrůznější otázky: Žili v minulosti pouze „malí dospělí“? Existovalo vůbec dětství jako svébytná životní etapa? Stala se rodičovská láska, starost o děti nebo výroba hraček až výdobytkem 20. století? Podařilo se mu prokázat, že dívky a chlapci v českých zemích prožívali dětství podobně jako děti v dnešní době. Rozdíl však spočíval v životních podmínkách a nárocích, jež na ně kladla rodina či společnost. Dětský svět byl spatřován s ohledem na specifika sociálních vrstev při výchově, ochraně a péči o děti, případně v širokém spektru dobových textů a literatury o dětství.

Mnohem širší pohled na problematiku dějin dětství přinesla později vydaná práce editorky Mileny Lenderové a kolektivu autorů nazvaná *Velké dějiny země Koruny české – Dětství* (Lenderová, 2021). Tematicky a současně chronologicky se zabývala okamžiky od početí a porodu přes výchovu a vzdělávání, získávání prvních pracovních zkušeností až po práh dospělosti v prostředí města, vesnice i šlechtických rodů, v rodině, ve škole či sirotčinci, za války i v míru. Kniha zároveň ukazuje, jak se do tématu dětství promítají nejen poznatky o vývoji školství či práva, o dobové stravě, o bydlení, odívání či řemeslném zpracování hraček, ale i psychologické výzkumy traumat nebo bádání o vzniku a vývoji pediatrie jako samostatného lékařského oboru. Ve stejné edici se připravuje i vydání kolektivní monografie, v níž autorský kolektiv pod vedením J. Grulichy představí ucelený pohled na historický vývoj české rodiny (Grulich, 2026). Z hlediska koncepce obsahu se tato práce inspirovala francouzským dílem *Dějiny rodiny* I–III, které

bylo vydáno nejenom ve francouzštině (Burguière – Klapisch-Zuber – Zonabend, 1986), ale o deset let později i v němčině (Burguière – Klapisch-Zuber – Zonabend, 1996–1998).

Nejenom dějiny dětství či rodiny, ale také problematika smrti, umírání a pohřbívání nalezla v českém prostředí ohlas. Arièsovy *Dějiny smrti* inspirovaly k sepsání knihy také Janu Krtičkovou Kolouchovou (Krtičková, 2019). Monografie, která vzešla z jejího pera, se zabývá proměnou smutečního obřadu na konci „dlouhého“ 19. a na prahu 20. století. Místem prováděného výzkumu se stal západočeský Cheb a jeho obyvatelstvo. Publikace nejprve analyzovala osvícenská nařízení, a to především vzhledem k přesunutí hřbitovů za hranice města, výstavbě márníc, zřizování soukromých pohřebních ústavů a profesi hrobníků. Současně její pozornosti neuniklo ani kremační hnutí, které představovalo jeden z nejpodstatnějších zásahů do tradiční podoby pohřbu. Autorka se věnuje i komparaci českého a německého prostředí, přičemž se zabývá realizací konkrétních spalovacích zařízení, jmenovitě neuskutečněným projektem na chebském hřbitově a dále pak dokončenými stavbami v saském Plavně, bavorském Selbu a na české straně hranice v Karlových Varech-Rybářích. V rámci zkoumání krematorií se zabývá analýzou tehdejších obyvatel města Chebu, kteří si zvolili kremaci jako způsob naložení se svými ostatky. Klíčovým tématem se pro ni stalo rozšiřování fakultativního pohřbu žehem napříč sociálním spektrem společnosti.

Kromě tradičních témat z oblasti historické demografie a dějin obyvatelstva se však objevují i témata úplně nová – například problematika vlivu vojenské služby na rodinný život ve venkovském prostředí (Grulich – Černý, 2025). Skutečnost, že vojáci vzešli z určitého rodinného a sociálního prostředí, do kterého se po skončení vojenské služby chtěli vrátit, pozornosti historiků zpravidla unikala. Obrazně řečeno „od kolébky až k hrobu“ se publikace snaží vysledovat osudy prostých venkovanů pocházejících ze dvou jihočeských panství (Protivín, Třeboň). Právě tito lidé žijící na přelomu 18. a 19. století – tedy v období míru i války – prošli vojenskou službou v reformované rakouské armádě. Jejich „malé“ životní příběhy byly rekonstruovány v kontextu každodennosti, a to počínaje odvodem do armády a konče návratem domů či smrtí na vojně, přičemž se tento každodenní život odehrává na pozadí „velkých“ dějinných událostí – francouzských revolučních (1792–1802) i napoleonských válek (1803–1815). V daných souvislostech pozornosti autorů neunikly mnohdy velice napjaté vztahy mezi venkovským obyvatelstvem a příslušníky armády, kteří dočasně obývali vesnické usedlosti a narušovali rodinný život tamních obyvatel.

Závěr

Vliv zahraničních teorií v oblasti historické demografie a sociálních dějin je v českém prostředí po roce 1989 nesporný. Domácí výzkumy se díky nim posunuly od popisných statistik k analytickým výzkumům zaměřeným na strukturu

rodin, domácností i sociální mobilitu. Zpočátku se v českém prostředí prosadila metoda *rekonstrukce rodin*. Metodika vypracovaná francouzským historikem Louistem Henrym se postupně stala standardem pro výzkum české populace 17. až 19. století. Česká historická demografie současně přejímala i teorie *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* (Peter Laslett) zaměřené na *typologii domácností* (nukleární vs. rozšířená rodina).

Ve vztahu k českému prostředí však nelze opomenout ani nesporný vliv *školy Annales*, a to především její důraz výzkum dějinného vývoje v epoše „*dlouhého trvání*“ (*longue durée*) a sociální dějiny nahlížené „*zdola*“. Právě od nich se odvíjel výzkum každodenního života a mentalit v kontextu každodennosti. V českém prostředí však také pevně zakotvila i *teorie demografického přechodu*, která zdůvodňuje transformaci tradiční společnosti (vysoká porodnost/úmrtnost) na moderní společenství (nízká porodnost/úmrtnost). Česká historická demografie tento model použila především k vysvětlení poklesu úmrtnosti a porodnosti během 19. a 20. století, a to s ohledem na specifické regionální odlišnosti v českých zemích.

V kontextu sociálních dějin a „*historie zdola*“ se prosadila *gender studies* i *dějiny migrací*. Od devadesátých let 20. století postupně začaly do české historiografie pronikat zahraniční koncepty genderových studií, zkoumající postavení žen, dětí a služebnictva v rané novověké rodině. Zahraniční výzkumy však ovlivnily i studium migrací, které se v českém prostředí orientovalo především na sňatkovou a pracovní migraci v protoindustriální i průmyslové éře.

Pro uplatnění zahraničních vzorů a teorií v českém prostředí bylo důležité zapojení českých vědců do mezinárodní spolupráce v rámci výzkumných projektů (po roce 1989). Na prvním místě je v tomto kontextu třeba zmínit mezinárodní projekt *Soziale Strukturen in Böhmen* (1992–1999). Pod vedením Markuse Cermana a Eduarda Maura na české straně se do evropských výzkumů zapojila nastupující generace českých historiků (Alice Velková, Dana Štefanová, Markéta Pražáková Seligová, Josef Grulich). Na příkladu českých panství (mikroregionů) byl prováděn systematický výzkum venkovských sociálních struktur. V souvislosti s uplatněním zahraničních vzorů ve výzkumné rovině však nelze opomenout ani význam pražského francouzského centra – *Centre français de recherche en sciences sociales (CEFRES)* – které sehrálo klíčovou roli při přenosu nových metodik (např. ve spolupráci s Antoinette Fauve-Chamoux).

Česká historická demografie v současnosti usiluje o srovnání vývoje českých zemí s ostatními částmi Evropy, zejména s německy mluvícími regiony a západní Evropou. Prováděné výzkumy se zaměřují mimo jiné na odlišnosti ve vývoji židovské populace, problematiku sociální mobility i roli čeledi v městském a venkovském prostředí. Zahraniční teorie umožnily, aby se česká historická demografie stala moderní, mezinárodně uznávanou disciplínou, která se zaměřuje na kvalitu dat a hlubokou analýzu sociálních procesů probíhajících v minulosti.

References

- Anderson, M. 1980. *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914*. London: Macmillan Press.
- Ariès, P. 1975. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris: Seuil.
- Ariès, P. – Duby, G. 1985–1987. *Histoire de la vie privée*, I.–V. Paris: Seuil.
- Bachofen, J. J. 1897. *Das Mutterrecht. Eine untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*. Basel: B. Schwabe.
- Bachofen, J. J. 1942. *O materskom práve*. Trnava: Fr. Urbánek.
- Bebel, A. 1879. *Die Frau und Sozialismus*. Zürich-Hottingen: Verlag der Volksbuchhandlung.
- Bebel, A. 1962. *Žena a socialismus*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury (SNPL).
- Bláha, I. A. 1947. *Dnešní krise rodinného života*. Praha: Edvard Fastr.
- Bláha, I. A. 1948. *Sociologie dětství*. Brno: Komenium.
- Brunner, O. 1968. Das „ganze Haus“ und die „alteuropäische Ökonomik“. In: Brunner, O. (ed.), *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Burguière, A. – Klapisch-Zuber Ch. – Zonabend, F. 1986. *Histoire de la famille: tome 1 – Mondes lointains, mondes anciens; tome 2 – Temps médiévaux, Orient / Occident; tome 3 – Le choc des modernités*. Paris: Armand Colin.
- Burguière, A. – Klapisch-Zuber, Ch. – Zonabend, F. 1996–1998. *Geschichte der Familie: Altertum*. Vorwort von Claude Lévi-Strauss; *Mittelalter*. Vorwort von Georges Duby; *Neuzeit*. Vorwort von Jack Goody; *20. Jahrhundert*. Vorwort von Jack Goody. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Cerman, M. 1997. Mitteleuropa und die „europäischen Muster“. Heiratsverhalten und Familienstruktur in Mitteleuropa, 16.–19. Jahrhundert. In Ehmer, J. – Hareven, T. K. – Wall, R. (eds.), *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*, 327–346, Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag.
- Cerman, M. – Ogilvie, S. C. (eds.) 1994. *Proto-industrialisierung in Europa*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Cerman, M. – Matušíková, L. – Zeitlhofer, H. 1999. Projekt „Sociální struktury v Čechách“. Rozbor pramenů s použitím počítače I–II. *Archivní časopis*, 49, 107–128, 171–190.
- Cunningham, H. 2020. *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London: Routledge.
- Čáňová, E. – Horská, P. 1972. Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652–1800. *Acta Universitatis Carolinae Phil. et Hist.*, 3, 81–100.
- Čáňová, E., 1993. Demografický výzkum Broumovska. In Bláhová, M. – Hlaváček, I. (eds.), *Břevnov v českých dějinách: sborník z konference pořádané ve dnech 14. a 15. září 1993 Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy*, 69–72. Praha: Univerzita Karlova.
- Černý, V. Aktuální genealogické programy a jejich přínos pro historickou demografii (diskusní příspěvek). *Historická demografie*, 39, 2015, 105–122.
- Duby, G. 1997–1999. *Vznešené paní 12. století I–III*. Brno: Atlantis.
- Duby, G. 2003. *Rytíř, žena a kněz*. Praha: Garamond.
- Dupaquier, J. 1985. Pour la démographie historique. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 92, 109–110.
- Dülmen, R. 1999. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století). I. Dům a jeho lidé*. Praha: Argo.

- Durkheim, É. 1888. Introduction à la Sociologie de la Famille. *Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux*, 10: 257–281.
- Durkheim, É. 1921. La famille conjugale. *Revue Philosophique de la France et l'Etranger*, 91: 1–14.
- Dürr, R. 1995. *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Dušek, L. 1974. *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství.
- Dušek, L. 1985. Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850. *Historickodemografická studie. Ústecký sborník historický*, 143–239.
- Drozda, M. 2024. *Vesnická obec na Moravě mezi osvícenstvím a zrušením poddanství na příkladu privátních statků olomoucké kapituly*. Brno: Matice moravská.
- Dvořáčková-Malá, D. (ed.) 2019. *Děti a dětství od středověku na práh osvícenství*. Praha: Historický ústav – Nakladatelství Lidové noviny.
- Ehmer, J. 1991. *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischen Wandel*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Engels, F. 1900. *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums a des Staats: im Anschluss a Lewis H. Morgans Forschungen*. Stuttgart: IHW Dietz.
- Engels, B. 1979. *Původ rodiny soukromého vlastnictví a státu*. Praha: Svoboda.
- Flandrin, J. L. 1976. *Familles: parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Paris: Hachette.
- Flandrin, J. L. 1979. *Families in Former Times: Kinship, Household and Sexuality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fleury, M. – Henry, L. 1956. *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population : manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris: Institut national d'études démographiques (INED).
- Gaunt, D. 1977. Preindustrial Economy and Population Structure. *Scandinavian Journal of History*, 2, 183–210.
- Gautier, E. – Henry, H. 1958. *La population de Crulai paroisse normande. Étude historique*, Paris Institut national d'études démographiques (INED).
- Gestrich, A. 2013. *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenbourg Verlag.
- Goode, W. J. 1970. *World Changes in Family Patterns*. New York: Free Press.
- Goody, J. 2002. *Geschichte der Familie*. München: C.H.Beck.
- Goody, J. 2006. *Proměny rodiny v evropské historii. Historicko-antropologická esej*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN).
- Grulich, J. 2002. Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950. *Historická demografie*, 26, 123–146.
- Grulich, J. 2008. *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Grulich, J. 2013. *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824. České Budějovice: Jihočeská univerzita*.
- Grulich, J. 2018. *Migrační strategie. Město, předměstí a vesnice na panství České Budějovice ve druhé polovině 18. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Grulich, J. (ed.) 2026. *Rodina v českých zemích. Partnerství a manželství v perspektivě dějin*. Praha: Paseka.

- Grulich, J. – Černý, V. 2025. *Od syna k rekrutovi, od vojáka k vysloužilci: Služba v armádě a její vliv na venkovskou rodinu. Jižní Čechy na přelomu 18. a 19. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN).
- Hajnal, J. 1965. European Marriage Pattern in Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds.), *Population in History. Essays in Historical Demography*, 101–143, Chicago: Aldine Publishing Company.
- Hajnal, J. 1983. Two Kinds of Pre-industrial Household Formation System. In R. Wall (ed.), *Family Forms in Historical Europe*, 65–104, Cambridge: Cambridge University Press.
- Honc, J. 1971. Perspektivy samočinných počítačů v historické demografii a Russův pokus při zpracovávání matrik. *Historická demografie*, 5, 104–109.
- Honc, J. 1972. Příspěvek k poznání populačního vývoje horních městeček (Rekonstrukce 203 rodin ročníků 1610–1690 v matrikách fary Rudolfov u Českých Budějovic). *Acta Universitatis Carolinae Phil. et Hist.*, 3, 101–125.
- Horská, P. 1976. Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů. *Archivní časopis*, 26, 140–148.
- Horský, J. – Seligová, M. 1997. *Rodina našich předků*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN).
- Hubbard, W. H. 1983. *Familiengeschichte. Materialien zur deutschen Familie seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*. München: W. H. Beck.
- Chalupný, E. 1919. *Sociologie. Díl pátý: Vývoj (dynamika)*, Praha: nákladem vlastním.
- Imhof, A. E. 1993. Historische Demographie heute. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 44, 347–361.
- Kaser, K. 2000. *Macht und Erbe Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*. Wien: Böhlau Verlag.
- Kerzer, D. I. – Barbagli, M. (eds.). 2001. *The History of the European Family I.–III*. New Haven: Yale University Press.
- Knodel, J. E. 1988. *Demographic Behavior in the Past. A Study of Fourteen German Village Populations in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriedte, P. – Medick, H. – Schlumbohm, J. 1977. *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Lande in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Krtičková, J. 2019. *Proměna pohřebního rituálu na přelomu 19. a 20. století na příkladu západočeského města Chebu*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Laslett, P. 1972. *Household and Family in Past Time; Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further Materials from Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laslett, P. 1965. *The World We Have Lost*. London: Methuen.
- Laslett, P. 1977. *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations: Essays in Historical Sociology*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Lenderová, M. (ed.) 2021. *Velké dějiny zemí Koruny české – Dětství*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Lipovski, R. 2013. *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850)*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Macfarlane A. 1978. *The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition*. Oxford: Basil Blackwell.

- Macfarlane, A. 1986. *Marriage and Love in England. Modes of Reproduction 1300–1840*. Oxford: Basil Blackwell.
- Machotka, O. 1932. *K sociologii rodiny: příspěvek k metodám empirické sociologie*. Praha: Státní úřad statistický.
- Maine, H. S. 1861. *Ancient Law; Its Connection to the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas*. London: John Murray.
- Masaryk, T. G. – Plamínková, F. (ed.) 1930. *Masaryk a ženy. Sborník k 80. narozeninám prvního presidenta Republiky československé T. G. Masaryka*. Praha: Ženská národní rada.
- Maur, E. 1968. Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání. *Historická demografie* 2, 72–83.
- Maur, E. 1996. Kvantitativní historie a regionální historik. In: *Z Českého ráje a Podkrkonoší – suplementum* 2, 111–116, Semily: Okresní archiv.
- Mendels, F. F. 1972. Proto-industrialization. The first phase of the industrialization process, *The Journal of Economic History*, 32, 241–269.
- Mitterauer, M. 1990. *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*. Wien: Böhlau Verlag.
- Mitterauer, M. – Sieder, R. 1977. *Vom Patriarchat zur Partnerschaft: Zum Strukturwandel der Familie*. München Beck.
- Morgan, L. H. 1877. *Ancient Society: or, Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization*. Chicago: Charles H. Kerr and Company.
- Morgan, L. H. – Nahodil, O. (ed.) 1954. *Pravěká společnost, neboli, Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divočství přes barbarství k civilizaci*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Možný, I. 2008. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mužik, P. 1986. Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651–1830. *Sborník archivních prací*, 26, 103–207.
- Münc, P. 1992. *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main – Berlin: Propyläen Verlag.
- Myška, M. 1994. Protoindustrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historického paradigmatu). *Český časopis historický* 92, 759–774.
- Nekvapil, L. 2020. *Čelední služba v Čechách v raném novověku: právní, sociální a ekonomické aspekty*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Nekvapil Jirásková, Š. 2019. *Protoindustriální společnost. Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Neumann, S. K. 1925–1927. *Dějiny lásky: populární obrazy z dějin snubnosti, manželství a prostituce od pravěku až po dobu nejnovější / podle výsledků bádání moderního a z vědeckých děl nejspolehlivějších sestavili a zpracovali Hynek Záruba a Jiří Votoček*. Praha: Nakladatelství L. Šotka.
- Neumann, S. K. 2016. *Dějiny lásky I.–V.* Bratislava: Petit Press.
- Persons, T. – Bales, R. F. 1955. *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe: Free Press.
- Pražáková-Seligová, M. 2015. *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police*. Praha: Togga.

- Riehl, W. H. 1855. *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik. III. Die Familie*. Stuttgart: Cotta.
- Segalen, M. 1990. *Die Familie. Geschichte, Soziologie, Anthropologie*, Frankfurt am Main – New York – Paris: Campus Verlag.
- Shorter, E. 1977. *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books.
- Schumbohm, J. 1989. Možnosti und Grenzen Historischer Demographie. *Zeitschrift für Historische Forschung*, 1, 49–53.
- Slováková, V. 2022. *Dětství a dospívání poddaných na Moravě ve druhé polovině 18. století na příkladu slavkovského panství*. Brno: Matice moravská.
- Skořepová, M. 2016. *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Spencer, H. 1898. *The Principles of Sociology, in Three Volumes*. New York: D. Appleton and Company.
- Srb, V. 1969. Využití rodopisné studie pro historickou demografii. *Demografie*, 11, 125–131.
- Štefanová, D. 2009. *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750*. Wien: Böhlau Verlag.
- Stone, L. 1979. *The Family, Sex Marriage in England, 1500–1800*. New York: Harper & Row.
- Szotylsek, M. 2012. Spatial Construction of European Family and Household Systems: A Promising Path or a Blind Alley? An Eastern European perspective. *Continuity and Change*, 27, 11–52.
- Šimák, J. V. 1922–1923. Jak těžiti z farních matrik. *Od Ještěda k Troskám*, 1, 135–140.
- Tomek, V. V. 1859. Svědectví o nálezu Libušina soudu. *Časopis Musea království Českého* 33, 28–57.
- Trossbach, W. 1993. Das „ganze Haus“ – Basiskategorie für das Verständnis der ländlichen Gesellschaft deutscher Territorien in der Frühen Neuzeit? *Blätter für Deutsche Landesgeschichte*, 129, 277–314.
- Uhlíř, F. 1947. *Sociologie rodiny z hlediska dětského vývoje*. Praha: Státní nakladatelství.
- Velková, A. 2014. 50 let Cambridge Group for the History of Population and Social Structure. *Historická demografie*, 38, 260–261.
- Velková, A. 2009. *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha: Karlova Univerzita.
- Velková, A. 2017. Přítomnost babiček v předindustriálních rodinách a jejich možný vliv na plodnost dcer (na příkladu panství Štáhlavy na přelomu 18. a 19. století). *Historická demografie*, 41, 213–234.
- Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (eds.) 1983. *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Westermarck E. 1901. *The History of Human Marriage*. London – New York: The Macmillan Company.
- Wowková, W. – Fialová, L. 1992. Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800. *Demografie*, 34, 223–234.
- Wrigley, E. A. 1968. Mortality in Pre-industrial England: The Example of Colyton, Devon, over Three Centuries. *Daedalus*, 97, 546–580.
- Wrigley, E. A. 1966. Family Reconstitution. In Wrigley, E. A. (ed.), *An Introduction to English Historical Demography*, 98–99, London: Wiedenfeld & Nicolson.

NEARLY PARALLEL LIVES: BIBLIOMETRIC PERSPECTIVES ON THE FIRST TEN VOLUMES OF HISTORICKÁ DEMOGRAFIE AND PRZESZŁOŚĆ DEMOGRAFICZNA POLSKI^[1]

Bartosz Ogórek – Tomáš W. Pavlíček

Abstract: Using bibliometric analysis, this article compares the first ten volumes of *Historická demografie* and *Przeszość Demograficzna Polski* to investigate the formative trajectories of historical demography in Czechoslovakia and Poland. Drawing on an original database of 135 articles, 69 unique first authors, 1,271 references, and 1,692 citations, it examines authorship patterns, referencing practices, analytical apparatus, and subsequent citation impact. The findings reveal asymmetries beneath the journals' nearly parallel histories. *Przeszość Demograficzna Polski* was associated with an older, predominantly male, and more methodologically consolidated scholarly milieu, with stronger reliance on domestic and German-language literature. *Historická demografie*, by contrast, reflected a younger, more gender-balanced community and a stronger orientation toward French historical demography. Despite these differences, both journals produced a broadly comparable long-term legacy. The findings suggest that in Czechoslovakia historical demography developed more as an emerging new field, whereas in Poland it was more strongly rooted in earlier traditions of population, economic, and social history.

Historická demografie, 2026, 50:1, 89–108

DOI: 10.21104/HD.2026.1.04

Keywords: history of historical demography, bibliometrics, *Historická demografie*, *Przeszość Demograficzna Polski*

Contact: Dr. Bartosz Ogórek, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, ul. Sławkowska 17, 31–016 Kraków, Poland, bogorek@ihpan.edu.pl, ORCID: 0000–0003–3387–7936

Dr. phil. Tomáš W. Pavlíček, Ph.D., Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., Oddělení osobních a historických fondů, Gabčíkova 2362/10, 18200 Praha 8, pavlicek@mua.cas.cz, ORCID: 0000–0003–0671–4226

[1] This article was written as a part of the joint research project of the National Science Centre, Poland (OPUS 2020/39/I/HS3/03589) and Czech Science Foundation (GA ČR 21-45624L), entitled “Czechoslovak-Polish Scholarly Entanglements in the Cold War: Between High Politics and Individual Strategies”. The authors are grateful to the two anonymous reviewers for their constructive suggestions, which helped to improve the manuscript. The authors acknowledge the use of ChatGPT (OpenAI) for language editing and stylistic polishing. All suggestions were critically reviewed by the authors, who remain fully responsible for the content and final wording of the manuscript.

Introduction

Although population history, as a subdiscipline of the historical sciences, had a tradition dating back at least to the nineteenth century, the creation, definition, and popularization of historical demography as a distinct discipline is almost unanimously attributed to Louis Henry (1911–1991). His development of family reconstitution and other methods for analysing past populations – together with his theoretical and practical work on natural fertility and his publication of field-defining manuals, largely in the 1950s and 1960s – are widely regarded as cornerstones of historical demography (Fauve-Chamoux – Bolovan – Sogner, 2016; Rosental, 2003; Charbonneau, 1995).

Whether we agree that the founding moment of the new discipline was the 1960 ICHS/CISH congress in Stockholm, or that it occurred in the years surrounding that date, it should be noted that the international spread of the new paradigm was rapid and remarkable (Fauve-Chamoux, 2016). Despite Europe's division by the Iron Curtain, national associations and committees soon appeared in the eastern part of the continent as well (Kuklo, 2015). This process included both Czechoslovakia (Komise pro historickou demografii při Historickém ústavu ČSAV, 1967) and Poland (Sekcja Demografii Historycznej Komitetu Nauk Demograficznych PAN, 1964).^[2] In both cases, scholarly communities launched their own journals devoted to the newly emerged discipline, inaugurated in 1967 (*Historická demografie* – henceforth HD; *Przeszłość Demograficzna Polski* – henceforth PDP). Although the French influence on the establishment of these communities in Poland and Czechoslovakia, and on the development of regional research, was evident from the outset and continues to be emphasized (Maur, 1968; Seligová, 2017; Fialová, 2003; Pleskot, 2015; Kuklo, 2016), the starting points of historical demography in the two countries were far from similar. The experience of Polish historiography in population, social, and economic history relied mainly on the existence of well-established schools of economic history (Franciszek Bujak and Jan Rutkowski) and on Marxist approaches to the history of material culture (Topolski, 1966; Nodl, 2003; Wywiał, 2023; Wróblewski, 2018). By contrast, the previous experience of Czech Marxist historiography in economic history was limited and interrupted by WWII. It took the Prague professor Václav Husa two decades to shift his focus away from the history of class struggles and establish working groups on historical demography (Fialová – Maur, 2016; Maur, 2003; Pánek – Pešek – Vorel, 2018). Such a setting – the simultaneous crystallisation of a research community around the historical study of demographic processes and the establishment of historical-demography journals, combined with distinct

[2] The committee however was a direct continuation of *Zespół dla badań historyczno-demograficznych*, created in 1960 under the Instytut Historii Kultury Materialnej PAN (see Szczypiorski, 1969).

traditions of socio-economic historiography – offers a promising context for examining the circulation of knowledge, scholars, and research practices in both countries, as well as the journals themselves.

Bibliometric scrutiny of journal outputs allows us not only to gauge the effectiveness and impact of scholarly communication, but also to better understand the rise and decline of paradigms and the life cycles of publication platforms (Frederick – Juif – Meier zu Selhausen, 2024; Liu et al., 2018). Publication practices, beyond revealing the explicit state of knowledge at a given time, also carry information about less visible characteristics of academic groups, for example, their openness, intellectual inspirations, and patterns of age or gender segregation (Hérubel, 1999; Krapf – Kreyenfeld – Wolf, 2016). Finally, attention to the scholarly apparatus employed by authors (e.g., tables, graphs, equations, maps) can yield valuable insights into methodological approaches and their shifts within disciplines (Ruggles, 2021; Poniat – Guzowski, 2013; Kessler – Slocum, 2011).

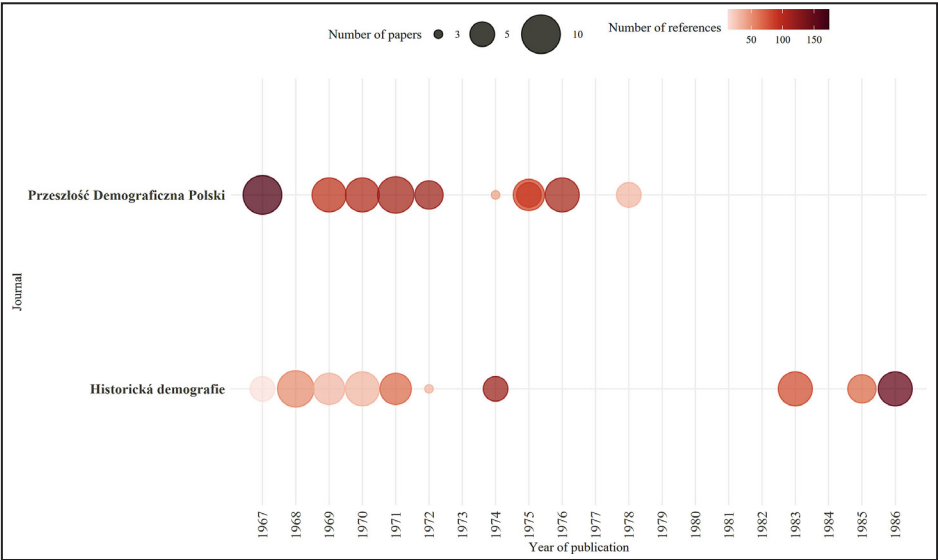
In this paper, we address three related questions: What do bibliographic patterns reveal about the formation of the scholarly communities of historical demographers in Czechoslovakia and Poland? How were the ideas and outputs of French historical demography positioned, in bibliometric terms, in relation to other research traditions? What does citation evidence suggest about the contemporary legacy of the foundational works produced within this new paradigm? To answer these questions, we analyze bibliographic data from the first ten volumes of HD and PDP, together with information on the authors of the articles published in those volumes. Although this approach cannot fully explain the broader social, institutional, and political dynamics through which these communities emerged and developed, it does make it possible to trace patterns of authorship, citation, and intellectual orientation, and on that basis to propose relevant hypotheses about their early formation.

Data and methods

The emergence of a new journal usually accompanies an “extension of scholarly territory” and can mark the beginning of the expansion of a new scientific paradigm. The end of this initial phase, and the approximate transition to a state of “normal science”, is often associated with the publication of the first textbooks and manuals (Burke, 1995, 2020; Kuhn, 2001: 48–49). As noted above, the first volumes of HD and PDP appeared in 1967, which we take as the starting point of this analysis. Defining the *terminus ad quem* is more complicated. Although pioneering Polish and Czechoslovak manuals in historical demography were published in close temporal proximity (*Wstęp do demografii staropolskiej* by Irena Gieysztorowa in 1976; *Základy historické demografie* by Eduard Maur in 1978), the activities of the Czechoslovak Commission for Historical Demography and the publication of HD were suspended for an extended period (1975–1982) due to

political, institutional, and personal circumstances within Czechoslovak Academy (Maur, 2012; Seligová, 2017). To ensure sufficient and comparable material for analyzing the formative years of historical demography in both countries, we therefore limit the dataset to the first ten volumes of each journal. For PDP, this covers issues published between 1967 and 1978; for HD, owing to the disruption noted above, it spans 1967–1986 (Figure 1). Since our primary interest lies in the parallel development of the two journals and their scholarly communities, rather than in a strictly chronological comparison, we analyze corresponding volume positions in each publication sequence (Figures 2–4, 6), treating successive issues as markers of comparable phases in the intellectual and institutional formation of historical demography in both countries, even though the dates of publication are not fully aligned.

FIGURE 1. YEAR OF PUBLICATION, NUMBER OF PAPERS, AND NUMBER OF REFERENCES IN THE FIRST TEN VOLUMES OF HD AND PDP

Source: *Historická demografie*, vol. 1–10, 1967–1986; *Przeszłość Demograficzna Polski*, vol 1–10, 1967–1978; database Ogórek, 2025.

The creation of a database containing primarily basic information on two historical-demographic communities was directly inspired by the foundational work of Jean-Pierre V. M. Hérubel in what he termed historical bibliometrics (Hérubel, 1999). As Hérubel noted, “Authors, article or monograph titles, year of publication, and journal titles are included in a wealth of information which

can then be examined further for salient characteristics. Such phenomena as intellectual influence or interdisciplinarity can be effectively gleaned from such rudimentary data” (Hérubel, 1999: 38; cf. Hérubel, 1990). Since, as demonstrated by Kolasa (2011), the coverage of influential Central and Eastern European scientific journals and monographs in leading bibliographic databases remains very limited, it is crucial to create bespoke data collections that can shed light on the history of science and the circulation of knowledge.

The papers published in HD and PDP during the selected period provided the framework for constructing the database. The database was built in MS Access and consists of three tables –Paper, Author and Reference. The Paper table, in addition to a unique ID and links to the other tables, records the following information: paper title; journal; year; volume; pages; language; the number of citations according to Google Scholar (as of November 2024); additional authors; and the number of tables, figures, mathematical formulae and maps. Author data include family name, given name, affiliation, nationality, birth year, and the year in which the PhD was completed. Cited references were entered as text in a single field and supplemented with information on source type (monograph, journal article, book chapter) and country of publication. References to scholarly publications, historical sources, and materials without a clearly defined non-institutional author were excluded. Data were entered manually owing to the low quality of OCR reproductions of both journals on the relevant portals; even minor errors in author names or paper titles would have produced inconsistencies in the records. In total, we collected information on 135 papers, 69 unique first authors, and 1271 references, which generated 1692 citations.

The indicators used in this paper take a rather basic form of bibliometric measures, but their aim is to extend our understanding of community and journal development from tacit, non-operationalized, and hardly comparable knowledge about openness, traditions, and intellectual inspirations, towards more explicit knowledge allowing for quantification and direct comparisons (Rousseau – Egghe – Guns, 2018). Following this logic, the age and gender characteristics of authors are taken as a proximate measure of journal and community equality (Krapf et al., 2016). The numbers of references and uses of quantitative apparatus, together with the average age of references in each volume, capture the attachment to historiographical traditions, as well as the crystallization of methodology. Finally, the structure of references according to source type and country of publication reflects the intellectual and geographic horizon of the respective communities (Small – Garfield, 1985).

Results

The comparison of age and gender gaps among authors in both journals reveals a significant discrepancy between the Czechoslovak and Polish communities of historical demographers.

TABLE 1. CHARACTERISTICS OF FIRST AUTHORS AND PAPERS BY NUMBER OF AUTHORS IN HD AND PDP, VOLUMES 1–10

Journal	Mean age of first author	Gender of first author		Papers	
		Male	Female	Co-authored	Single authored
Historická demografie	43.69	38	28	5	61
Przeszość Demograficzna Polski	53.98	61	8	2	67

Note: The difference between mean ages is statistically significant at the 0.001 level; the significance of differences between the journals in terms of authors' gender composition is confirmed by a chi-square test ($\chi^2=16.40^{***}$); the difference in levels of co-authorship is insignificant.

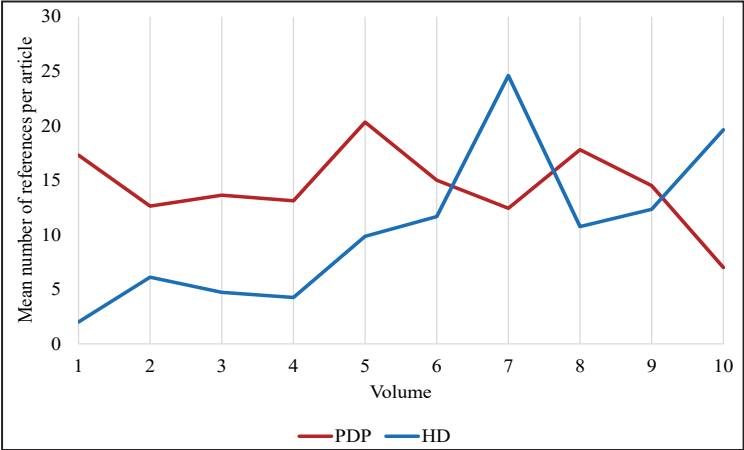
Source: *Historická demografie*, vol. 1–10, 1967–1986; *Przeszość Demograficzna Polski*, vol 1–10, 1967–1978; database Ogórek, 2025.

While in the Polish case the share of female authors in the first ten volumes of the journal was marginal, in HD the sex ratio of authors was almost at parity. Similarly, the Czechoslovak journal appears to be less senior in terms of authors' age. On average, the first author in PDP was almost 10 years older. Both communities displayed a surprising aversion to scientific cooperation resulting in multi-authored publications; only 5% of papers in the sample were written by more than one author (Table 1).

The pattern revealed by changes over time in the number of references, as well as in the analytical apparatus (tables, figures, maps, and mathematical formulae), points to PDP as the platform of a more mature community (Figure 2; Figure 3). It is worth noting, however, that HD, especially in the first several volumes, seemed to be less advanced technologically, including in typesetting and text layout. Regardless of whether the higher frequency of bibliographical entries and quantitative/spatial elements in papers published in PDP is purely scholarly or the outcome of a combination of scholarly and organizational factors, it is clear that the initial advantage of the Polish journal is substantial. This may, once again, reflect a more advanced crystallization of methodology and a more established literature canon in the case of PDP.

The same is suggested by Figure 4: authors publishing in the Polish journal typically referred to considerably older works, especially in the initial phase of the journals' functioning. The most pronounced discrepancies are visible in issues

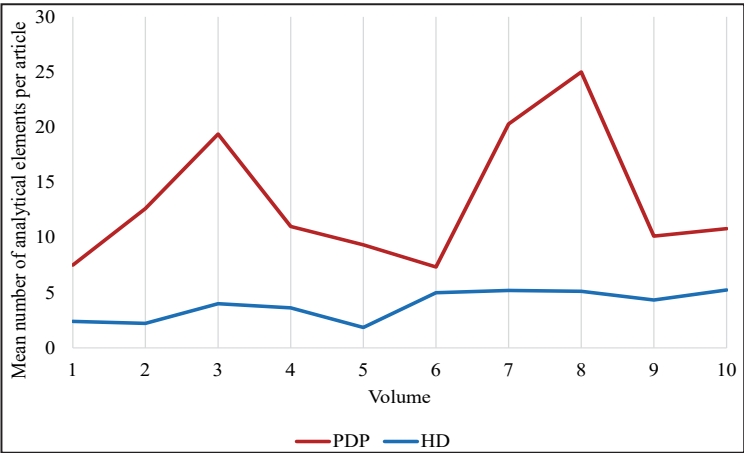
FIGURE 2. AVERAGE NUMBER OF REFERENCES PER ARTICLE IN HD AND PDP, VOLS. 1-10

Note: Comparison by corresponding volume number; publication years do not always coincide. See Figure 1 for the actual chronology.

Source: *Historická demografie*, vol. 1–10, 1967–1986; *Przeszłość Demograficzna Polski*, vol 1–10, 1967–1978; database Ogórek, 2025.

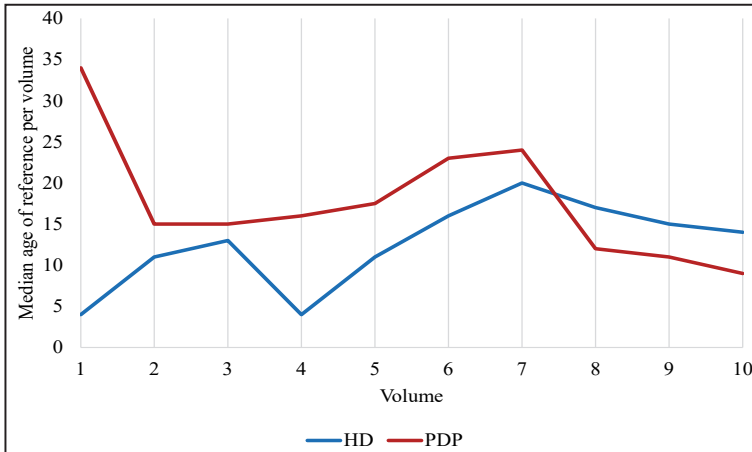
FIGURE 3. AVERAGE USE OF MAPS, PLOTS, TABLES, AND FORMULAS PER ARTICLE IN HD AND PDP, VOLS. 1-10

Note: Comparison by corresponding volume number; publication years do not always coincide. See Figure 1 for the actual chronology.

Sources: *Historická demografie*, vol. 1–10, 1967–1986; *Przeszłość Demograficzna Polski*, vol 1–10, 1967–1978; database Ogórek, 2025.

FIGURE 4 MEDIAN AGE OF REFERENCES IN HD AND PDP, VOLS. 1–10

Note: Comparison by corresponding volume number; publication years do not always coincide. See Figure 1 for the actual chronology.

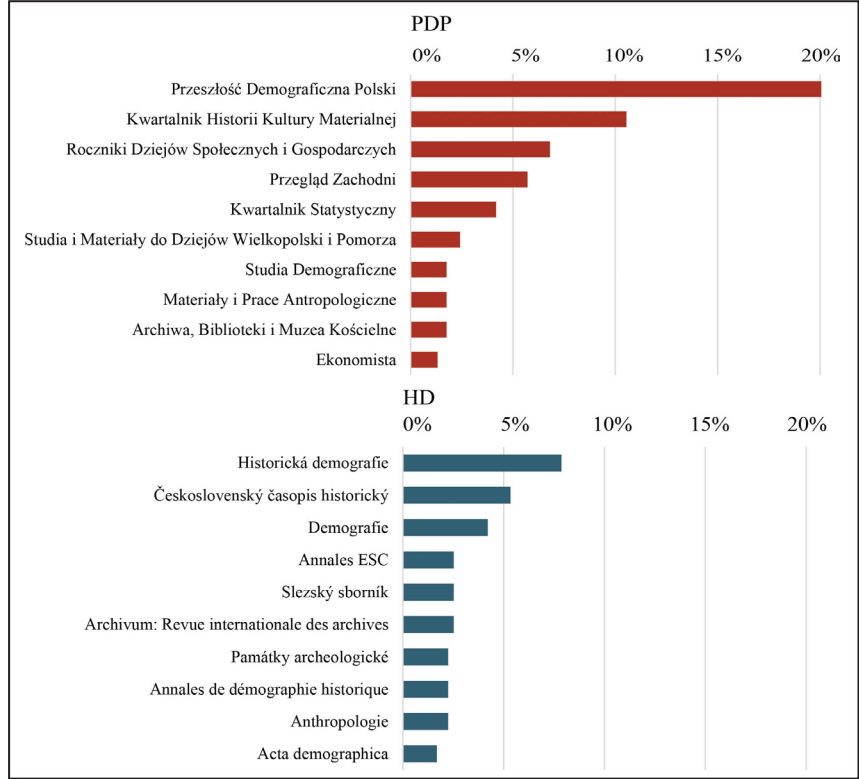
Sources: *Historická demografie*, vol. 1–10, 1967–1986; *Przeszłość Demograficzna Polski*, vol 1–10, 1967–1978; database Ogórek, 2025.

1 and 4, where the median age of references was lower for HD by more than 10 years. In fact, in the early volumes of the Czechoslovak journal, half of the cited literature was most often no older than 10–15 years.

The relatively higher openness of the Czechoslovak community of historical demographers does not seem as evident when comparing the countries in which the cited references were published. In both PDP and HD, the main category of reference origin is the home country (i.e. Poland in the case of PDP and Czechoslovakia in the case of HD), with only slightly higher citation endogeneity in PDP (Table 2). Probably the most important discrepancy here is related to differences in shares by specific countries. The Polish journal is much more German-oriented (16.28%), while in the case of HD the shares of references of foreign origin are more equally distributed between the USSR (9.62%), the German-speaking region (8.43%) and France (7.25%). The mutual cross-citations of Czechoslovak and Polish historical demographers are at a similar level (1.78% and 1.11%, respectively). Given the importance of French research in the emergence of modern historical demography outlined briefly in the introduction, the absence of a larger corpus of French works in PDP is striking.

A slightly more nuanced picture of the spatial aspect of intellectual inspiration is possible in the case of cited monographs, since the place of publication is provided. Publications cited by authors in PDP come mainly from cities located within Poland's post-1945 borders (mainly Warsaw, Wrocław, Poznań and

FIGURE 5. THE TEN MOST CITED JOURNALS IN PDP AND HD, VOLS. 1-10

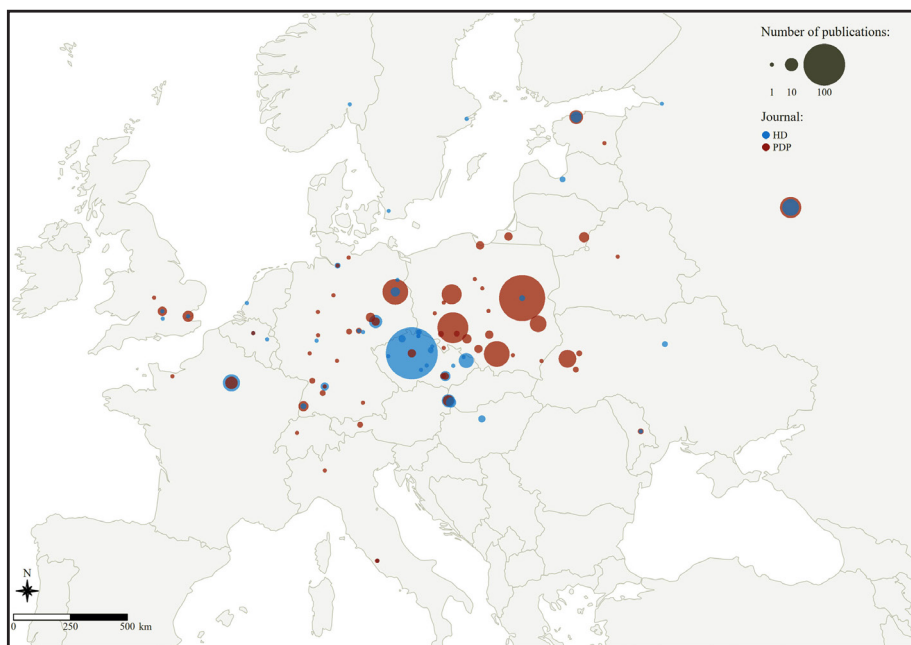

Sources: *Historická demografie*, vol. 1-10, 1967-1986; *Przeszłość Demograficzna Polski*, vol 1-10, 1967-1978; database Ogórek, 2025.

TABLE 2. DISTRIBUTION OF CITED PUBLICATIONS BY COUNTRY OF PUBLICATION IN HD AND PDP, VOLS. 1-10

HD		PDP	
Country of publication	Percentage	Country of publication	Percentage
Czechoslovakia	67.31	Poland	71.36
USSR	9.62	German Language Region	16.28
German Language Region	8.43	USSR	6.03
France	7.25	England & USA	3.12
England & USA	2.66	Czechoslovakia	1.11
Poland	1.78	France	1.51
Other	2.96	Other	0.60

MAP 1. PLACES OF PUBLICATION OF BOOKS REFERRED TO BY AUTHORS IN HD AND PDP, VOLS. 1–10

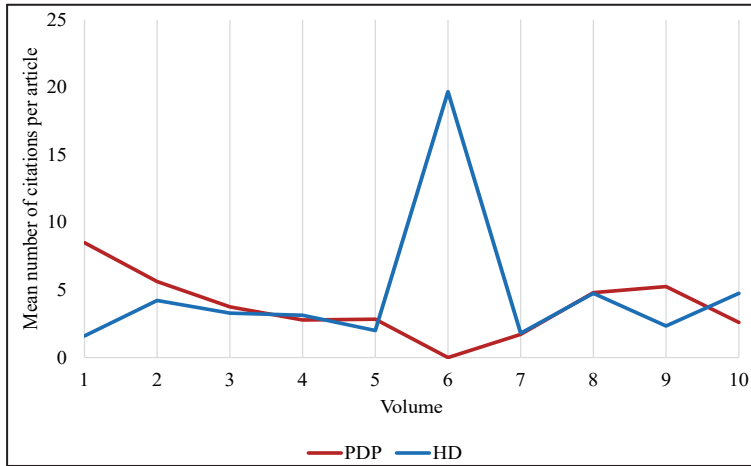
Note: Only European cities are shown.

Sources: *Historická demografie*, vol. 1–10, 1967–1986; *Przeszłość Demograficzna Polski*, vol 1–10, 1967–1978; database Ogórek, 2025.

Kraków). The interwar and earlier traditions that could be reflected by a high frequency of Lviv or Vilnius are much less pronounced than those associated with Berlin or Moscow. The Polish community of historical demographers also referred to monographs published in smaller German cities (Freiburg, Halle, Leipzig), as well as Vienna or Innsbruck, which contributes to the high share of publications from the German-speaking region. Interestingly, in this respect Polish scholars were more likely to use books published in Prague or Brno than their Czechoslovak colleagues were to cite those issued in Warsaw.

The higher impact of French thought on works of Czechoslovak scholars is corroborated by an analysis of the most cited journals in HD and PDP (Figure 5). Again, in-house citations are the most frequent in both cases, with a considerably more evident level of this practice in PDP (20.22% in comparison to 7.87% in HD). Interestingly, the list of journals cited in PDP consists exclusively of Polish journals, with *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* and *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* being most frequently cited, reflecting the strong

FIGURE 6. MEAN NUMBER OF CITATIONS PER PAPER IN HD AND PDP, VOLS. 1–10

Note: Comparison by corresponding volume number; publication years do not always coincide. See Figure 1 for the actual chronology.

Sources: *Historická demografie*, vol. 1–10, 1967–1986; *Przeszłość Demograficzna Polski*, vol 1–10, 1967–1978; database Ogórek, 2025.

ties of Polish historical demography with Polish economic history and Marxist material culture, encompassing mainly archaeology and ethnology. Apart from *Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*, none of the platforms referred to regularly by Polish authors is purely historical. Instead, we see an interdisciplinary mix of approaches to population studies, drawing on demographic, economic, anthropological and auxiliary sciences. The case of HD is quite distinct for several reasons. First, the ‘top list’ for HD contains two top-tier French journals directly from the circle of the Annales school of thought (*Annales ESC* and *Annales de démographie historique*). Secondly, the position of *Československý časopis historický*, focusing mainly on history, is second only to HD. In addition, the profile of journals related to demography, anthropology or archaeology is similar to that of PDP. Generally, the distribution of journal citations in HD is much more even than in PDP (Gini coefficient of 0.47 compared to 0.63). The citation patterns also reflect the detachment of both communities: PDP is cited only five times by authors of Czechoslovak papers, while Polish authors do not cite HD at all in the first ten volumes.

Despite all the differences found between the communities and journals so far, the long-term legacy of both HD and PDP appears broadly similar. The mean number of citations per paper in most volumes oscillates around five, with an exceptionally high value in volume 6 of HD. The reason behind this surprising outlier is the fact that this volume contains the most cited paper in the whole

database, i.e. *Vývoj matričního zápisu v Čechách* by Eduard Maur (1972), cited 46 times in Google Scholar as of November 2024. Maur also tops the list of the most cited authors in volumes 1–10 of PDP and HD (Table 3), due to the highest number of citations in both absolute and relative terms. Interestingly, the top 10 contains four Czech authors, five Poles and one Polish-born Jewish scholar, which, again, points to a broadly comparable impact of both communities in the initial years of their functioning. The distribution, the upper segment of which is presented in Table 3, is markedly skewed, with a small number of authors accounting for a disproportionate share of the published and cited contributions, a pattern consistent with the classic bibliometric regularity described by Lotka’s law (Nicholls, 1989).

TABLE 3. MOST CITED AUTHORS OF WORKS PUBLISHED IN HD AND PDP, VOLS. 1–10

Author	Number of papers in HD/PDP	Number of citations	Average citations per paper	Average citations per paper per year	Average citations per year
Eduard Maur	9	125	13.89	0.29	2.63
Stanisław Borowski	11	99	9.00	0.18	1.94
Bolesław Kumor	12	56	4.67	0.09	1.11
Eliška Čáňová	5	26	5.20	0.11	0.56
Tadeusz Ładogórski	5	22	4.40	0.08	0.41
Ludmila Fialová	2	16	8.00	0.21	0.41
Josef Křivka	3	17	5.67	0.10	0.31
Ewa Brodnicka	2	16	8.00	0.15	0.30
Rafał Mahler	1	14	14.00	0.25	0.25
Julian Janczak	2	12	6.00	0.12	0.23

Note: Citations according to Google Scholar as of November 2024.
 Sources: *Historická demografie*, vol. 1–10, 1967–1986; *Przeszłość Demograficzna Polski*, vol 1–10, 1967–1978; database Ogórek, 2025.

Discussion and conclusions

The discussion of the results based on the extensive bibliographic database and presented above must necessarily be limited to a summary of the main findings and recommendations for further research. A fuller understanding of the most striking similarities and differences between the Czechoslovak and Polish communities of historical demographers would undoubtedly require additional archival research on both the individuals and the institutions involved. Nevertheless, initial

works summarizing the development of the sub-discipline in both countries, and in a global context, allow us to formulate cautious conclusions and hypotheses.

First and foremost, the results confirm the intuitive expectation that, despite the nearly parallel histories of the journals themselves, the traditions of Polish and Czechoslovak historical demography were markedly uneven. This asymmetry is also apparent in the synthetic descriptions of the field presented in the *Global History of Historical Demography* volume. While the interwar period saw the first books on the population history of the Czech Lands and some local estimates of population change, Polish scholars such as Zofia Daszyńska Golińska and Franciszek Bujak were already well established in Poland and beyond, proposing ambitious research programs in the field (Fialová – Maur, 2016; Kuklo, 2016). In addition, *Przeszłość Demograficzna Polski* was not the first journal to publish numerous studies in population history, as foundational work in early historical demography in Poland had already been articulated in *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. This reflects the earlier (by at least one generation) interest of Polish historians in population history, and helps to explain the substantial age differences among authors publishing in HD and PDP. The interpretation is also broadly consistent with the higher average number of analytical elements per article in PDP than in HD (Figure 3). Although this indicator should not be overinterpreted, since it captures formalized features of presentation as much as analytical practice, it nevertheless suggests that Polish historical demography operated within a somewhat more established and methodologically consolidated research tradition. In the Czechoslovak case, Maur's historical demography research group consisted largely of students and young scholars (Horský, 1997). Some of them continued to collaborate actively with HD even after taking positions in archives, where doctoral training (scientific aspirantura) was not a formal requirement, whereas the Polish community appears to have been more closely tied to academic institutions.

Another example of this chronological mismatch concerns early source studies and methodological papers on the use of parish registers in the context of historical-demographic inquiries. In the Polish case, these were the highly cited works by Zbigniew Sułowski (1962) and Irena Gieysztorowa (1962), whereas in Czechoslovakia comparable work appeared later, after HD had already been established (Maur, 1969; 1970; 1972). This, in turn, helps to account for differences in the mean age of cited references between the two journals. Moreover, the divergent geographic patterns in HD and PDP revealed above (Table 2, Map 1) harmonize with the chronological shift in references. The Polish journal reflects greater author interest in formerly German territories (both the German partition and the “regained lands”), and references to materials published in the German Language Region are, in fact, the oldest ones. The average age of such references was 73 years in the case of Germany, 76 for Austria and 83 for Switzerland, compared to 20 in the case of England and just 9 in the case of France.

German scholarship supplied mainly statistical works that could be used either as sources of information or as methodological manuals. For example, Bohdan Puczyński (1972) referred to the classical *Die göttliche Ordnung* by Süssmilch (1761); Alena Šubrtová (1985) used works by Joseph Anton Riegger (1794); while Eva Semotanová (1986) and Rafał Mahler (1967) cited Karl Bücher (1886). The overrepresentation of German research in the case of PDP was closely related to studies of Silesia, primarily by scholars based in Wrocław. Whether this constituted a scholarly-cultural “Reconquista” of the “Regained Lands”, or simply reflected a convenient research focus given the location of archives and the high quality of the surviving materials, remains to be investigated (Szczepańska-Dudziak, 2015: 227; Chojecki – Giza, 2014; Kuklo, 2017).

Less clear is the origin of the disproportionately larger gender gap in the Polish community. In both countries, women were crucial to the establishment and development of the relevant communities, journals, and research schools. In Czechoslovakia, figures such as Pavla Horská, Eliška Čáňová, and Ludmila Fialová played an important role in shaping historical demography, while in Poland Irena Gieysztorowa was among the central figures in the field. Horská and Gieysztorowa were particularly prominent, not only in terms of research output and institutional affiliations, but also through their active and exceptional international contacts. Both also played an important role in introducing and popularizing the family reconstitution method in their respective countries (Falniowska-Gradowska, 1999; Seligová, 2017). Yet the incidence of female authors in PDP was almost four times lower than in HD. Without more detailed studies, it is not possible to determine whether this pattern was specific to the sub-discipline, reflected historiography as a whole in the 1960s and 1970s, or stemmed from broader structural differences between Polish and Czechoslovak Academy.

Similarly, more research is needed on scientific cooperation, both within and across national communities. Although historical demography is often associated with network formation (Fauve-Chamoux, 2016), there were very few co-authored papers in the analyzed sample, and no direct Czechoslovak–Polish cooperation, both of which call for closer scrutiny. For the moment, the likely explanation for such isolation may lie in the strict rationing of cultural and scientific cooperation between Poland and Czechoslovakia until at least the late 1950s (Szczepańska-Dudziak, 2015). Since the 1960s, however, opportunities for study stays abroad were no longer limited to quotas for reciprocal visits by professors but also became available to young scholars (Surman – Pavlíček, 2024). Moreover, the analysis of literature reviews in both journals suggests that at least some members of these communities had access to a broad body of international scholarship, including publications from both Western countries and the Soviet bloc. The academic societies themselves also sought to establish contacts across the Iron Curtain; in this context, some articles in HD were published in French in order to foster wider international cooperation. The strategies through which scholars gained

access to current research, as well as the ways in which they attempted to reach international audiences, therefore require further investigation (see, for example, Maur, 2012: 115–116). Existing evidence also suggests that mutual contacts were not always institutionally supported; for example, the meeting between Irena Gieysztorowa, Pavla Horská, and Eduard Maur in Prague in the early 1980s had to take place unofficially outside the institute (Maur, 2012: 116–117).

Even less clear is the scarcity of mutual citations between HD and PDP, despite the fact that both journals acknowledged and advertised one another's content from the early volumes (Borowski, 1969; Horská, 1968). Pavla Horská pointed out that "the new collection of studies in Polish historical demography [PDP, vol. 1] is undoubtedly a contribution to Czech historiography as well, because leading Polish demographers address the issues of the Czech–Polish border regions in Silesia. For Czech historical demography, the volume offers a welcome opportunity to compare and confront views on population development in the countries of Central and Eastern Europe in the 19th century", and yet across ten volumes of HD, PDP was cited only five times. It is possible that, given the richer tradition of historical demography in Polish historiography, Polish scholars may have regarded work published in HD as less central. As Adam Szczypiorski (1969: 217–218) noted in the second volume of PDP: "Over the past several years, Czechoslovak researchers have wished to draw on our experience, although we were still far from the level of development reached by the countries mentioned above [Hungary, France, Belgium, the Netherlands and Great Britain]. Today we can state that although, at the institutional level, we were the first among the people's democracies to initiate and coordinate historical-demographic research, Czechoslovak researchers not only followed our example, but thanks above all to their financial resources and the support of the Institute of History with which they are affiliated will soon surpass us in their research achievements and in the publications they make available." This view also suggests a potential direction for further research: Polish scholars believed that their Czechoslovak colleagues were more organized and institutionally supported (and thus more closely aligned with Western practices in this respect), whereas their own efforts were perceived as less coordinated and more individualistic (Kuklo, 2015: 16).

The analysis suggests that HD may have been slightly closer to modern historical demography, particularly in its French variant. The importance of this French orientation for Czechoslovak scholars, as reflected in references, is corroborated by the fact that the seventh volume of HD was published in 1974 in French. At the same time, the high frequency of references originating in the USSR is misleading. Most of the citations from this direction come from two lengthy review papers with disproportionately large reference lists surveying Soviet historical demography (in HD: Bekmachanovová – Palli, 1986; in PDP: Pullat, 1976). If those papers are excluded, references to Soviet works drop from 65 to 1 in HD and from 60 to 2 in PDP (sic!). This may be a sign that, as in some other scientific

domains, references to communist classics and to Soviet researchers were treated more as an incidental quota to fulfil than as a significant source of intellectual inspiration (Kulczycki – Kolasa – Szadkowski, 2021).

Overall, the picture that emerges from this study suggests that, in several respects – such as the age and gender distribution of authors, and referencing patterns in space and time – HD was closer to the dynamics of a genuine (even if imported) scientific revolution and to the emergence of a new research field. In the case of PDP, by contrast, the arrival of “modern” historical demography appears more as an adaptation of earlier currents to new intellectual trends than as a full break with previous approaches. These differences, however, despite being pronounced, have not so far produced a significant divergence in terms of impact or long-lasting legacy.

References

Primary sources

Historická demografie, vol. 1–10, 1967–1986.

Przeszość Demograficzna Polski, vol. 1–10, 1967–1978.

Ogórek, B. 2025. Bibliographic data on first 10 issues of *Przeszość Demograficzna Polski* and *Historická demografie*. *Harvard Dataverse*. V2, <https://doi.org/10.7910/DVN/MHOQXP>.

Secondary sources

Bekmachanovová N. E. – Palli H. E. 1986. Některé aspekty současného vývoje historické demografie v SSSR. *Historická demografie*, 10, 9–36.

Borowski, S. 1969. Przegląd zagraniczny. *Przeszość Demograficzna Polski*, 2, 222–242.

Bücher, K. 1886. *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main in XV-ten Jahrhundert*, Tübingen: Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung.

Burke, P. 1995. The Invention of Leisure in Early Modern Europe. *Past and Present*, 146, 136–150.

Burke, P. 2020. *What is the history of knowledge?* Reprinted. Cambridge: Polity Press.

Charbonneau, H. 1995. Louis Henry et la démographie historique. *Population (French Edition)*, 50 (6), 1663–1671, DOI:10.2307/1534477.

Chojewski, D. K. – Giza, A. 2014. Wizualizacja badań w mikroskali opublikowanych w «Przeszości Demograficznej Polski» za lata 1967–2012 (t. 1–31). In Guzowski, P. – Kukło, P. (eds.), *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, 151–155, Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy.

Fauve-Chamoux, A. – Bolovan, I. – Sogner, S. 2016. Introduction. In Fauve-Chamoux, A. – Bolovan, I. – Sogner, S. (eds.), *A Global History of Historical Demography*, 1–11, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.

- Fauve-Chamoux, A. 2016. Historical Demography and International Network Developments (1928–2010). In Fauve-Chamoux, A. – Bolovan, I. – Sogner, S. (eds.), *A Global History of Historical Demography*, 15–65, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Falniowska-Gradowska, A. 1999. In memoriam: Irena Gieysztorowa (17 IX 1914–26 V 1999). *Kwartalnik Historyczny*, 106 (4), 163–164.
- Fialová, L. – Maur, E. 2016. Historical Demography in the Czech Republic. In Fauve-Chamoux, A. – Bolovan, I. – Sogner, S. (eds.), *A Global History of Historical Demography*, 213–223, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Fialová, L. 2003. L'histoire de la population tchèque et les démographes français. In Horská, P. – Nodl, M. – Kostlán, A. (eds.), *Francoúzká inspirace pro společenské vědy v českých zemích*, 197–204, Praha: CEFRES (*Cahiers du CEFRES*, 29)
- Frederick, K. – Juif, D. – Meier Zu Selhausen, F. 2024. The Revival of African Economic History in the 21st Century: A Bibliometric Analysis. *Revista de Historia Industrial*, 33 (92), 11–48.
- Gieysztorowa, I. 1962. Badania demograficzne na podstawie metryk parafialnych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 10 (1–2), 103–121.
- Gieysztorowa, I. 1976. *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe.
- Hérubel, J.-P. 1990. The Nature of Three History Journals: A Citation Experiment. *Collection Management*, 12 (3–4), 57–67, DOI:10.1300/J105v12n03_04.
- Hérubel, J.-P. 1999. Historical Bibliometrics: Its Purpose and Significance to the History of Disciplines. *Libraries and Culture*, 34 (4), 380–388, <http://www.jstor.org/stable/25548766>.
- Horský, J. 1997. K životnímu jubileu profesora Eduarda Maura. *Historická demografie*, 21, 7–22.
- Kessler, F. C. – Slocum, T. A. 2011. Analysis of Thematic Maps Published in Two Geographical Journals in the Twentieth Century. *Annals of the Association of American Geographers*, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00045608.2010.544947>.
- Krapf, S. – Kreyenfeld, M. – Wolf, K. 2016. Gendered Authorship and Demographic Research: An Analysis of 50 Years of Demography. *Demography*, 53(4), 1169–1184.
- Kuklo, C. 2015. O potrzebie intensyfikacji badań nad strukturami demograficznymi rodzin na ziemiach polskich do początku XX wieku. *Przeszość Demograficzna Polski*, 37(1), 7–36.
- Kuklo, C. 2016. Polish Historical Demography. Past, Present, Future. In Fauve-Chamoux, A. – Bolovan, I. – Sogner, S. (eds.), *A Global History of Historical Demography*, 513–531, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Kuklo, C. 2017. Problematyka badawcza i środowiska naukowe demografii historycznej na łamach Przeszości Demograficznej Polski 1967–2016. *Przeszość Demograficzna Polski*, 39 (1), 11–29.
- Kulczycki, E. – Kolasa, W. M. – Szadkowski, K. 2021. Marx, Engels, Lenin, and Stalin as Highly Cited Researchers? Historical Bibliometrics Study. *Scientometrics*, 126 (10), 8683–8700, DOI:10.1007/s11192-021-04126-3.
- Liu, M. – Hu, X. – Wang, Y. – Shi, D. 2018. Survive or Perish: Investigating the Life Cycle of Academic Journals from 1950 to 2013 Using Survival Analysis Methods. *Journal of Informetrics*, 12 (1), 344–364, DOI:10.1016/j.joi.2018.02.001.

- Mahler, R. 1967. Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb: struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII wieku. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 1, 131–180.
- Maur, E. 1968. Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání. *Historická demografie*, 2, 72–83.
- Maur, E. 1969. O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům. *Historická demografie*, 3, 4–19.
- Maur, E. 1970. Církevní matriky jako historický pramen se zvláštním zřetelem k historické demografii. *Sborník archivních prací*, 20, 425–457.
- Maur, E. 1972. Vývoj matričního zápisu v Čechách. *Historická demografie*, 6, 40–58.
- Maur, E. 1978. *Základy historické demografie*. Praha: SPN.
- Maur, E. 2003. K česko-francouzským vědeckým stykům na FF UK v 50. a 60. letech (obor historie). In Horská, P. – Nodl, M. – Kostlán, A. (eds.), *Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích*, 103–148, Praha: CEFRES (*Cahiers du CEFRES*, 29).
- Maur, E. 2012. Zastavení nad významným životním jubileem PhDr. Pavly Horské, CSc. *Historická demografie*, 36, 115–119.
- Nicholls, P. T. 1989. Bibliometric Modeling Processes and the Empirical Validity of Lotka's law. *Journal of the American Society for Information Science*, 40 (6), 379–385.
- Nodl, M. 2003. Trois notions au cœur de la réception de l'historiographie française dans le contexte tchèque : histoire totale, longue durée, mentalités. In Horská, P. – Nodl, M. – Kostlán, A. (eds.), *Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích*, 27–43, Praha: CEFRES (*Cahiers du CEFRES*, 29).
- Pánek, J. – Pešek J. – Vorel, P. 2018. Český historik Josef Petráň. *Český časopis historický*, 116 (2), 360–401, 650–651.
- Pleskot, P. 2015. *Intelektualni sąsiedzi: kontakty historyków polskich ze środowiskiem „Annales” 1945–1989*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Puczyński, B. 1972. Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII. Część II. Ruch naturalny ludności. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 5, 15–64.
- Pullat, R. 1976. Niektóre aktualne zagadnienia teorii i historiografii radzieckiej demografii historycznej. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 9, 17–26.
- Riegger, J. A. S. von. 1794. *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen*. Prague: Widtmann.
- Rosental, P-A. 2003. The Novelty of an Old Genre: Louis Henry and the Founding of Historical Demography. *Population*, 58 (1), 97–130.
- Rousseau, R. – Egghe, L. – Guns, R. 2018. *Becoming Metric-Wise: A Bibliometric Guide for Researchers*. Cambridge: Chandos Publishing.
- Ruggles, S. 2021. The Revival of Quantification: Reflections on Old New Histories. *Social Science History*, 45 (1), 1–25.
- Seligová, M. 2017. Rozhovor s Pavlou Horskou. *Demografie*, 59 (1), 65–67.
- Semotanová, E. 1986. Knihy měšťanských práv – významný pramen předstatistického období. *Historická demografie*, 10, 73–115.
- Small, H. – Garfield, E. 1985. The Geography of Science: Disciplinary and National Mappings. *Journal of Information Science* 11 (4), 147–159, DOI:10.1177/016555158501100402.
- Šubrtová, A. 1985. Náзор na populaci v prvních statisticko demografických pracích v našich zemích a vztah k Malthusově doktríně. *Historická demografie*, 9, 123–139.

- Sułowski, Z. 1962. O właściwą metodę wykorzystania metryk kościelnych dla badań naukowych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 10 (1–2), 81–101.
- Surman, J. – Pavlíček, T. W. 2024. The Formal and the Informal in the History of Socialist Scholarly Interconnectedness in East Central Europe. *NTM Journal of the History of Science, Technology and Medicine / NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin*, 32, 137–166, DOI: 10.1007/s00048-024-00387-0.
- Süssmilch, J. P. 1761. *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben*. Berlin: Verlag des Buchladens der Realschule, <http://archive.org/details/diegttlicheord01ssuoft>.
- Szczepańska-Dudziak, A. 2015. Polsko-czechosłowackie kontakty kulturalne i naukowe 1945–1956. *Historia Slavorum Occidentis*, 1, 212–235.
- Szczypiorski, A. 1969. Przegląd krajowy. Sprawozdanie z działalności naukowej Sekcji Demografii Historycznej Komitetu Nauk Demograficznych PAN. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 2, 217–219.
- Topolski, J. 1966. Le développement des recherches d'histoire économique en Pologne. *Studia Historiae Oeconomicae*, 19, 3–42.
- Wróblewski, F. 2018. Studium Historii Kultury Materialnej (1950–1956). Kontekst polityczny, ideologiczny i gospodarczy «likwidacji» etnologii w Polsce. *Lud*, 102 (1), 123–154.
- Wywiał, B. 2023. *Fenomen szkoły historii społeczno-gospodarczej Franciszka Bujaka*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Josef Grulich – Václav Černý, *Od syna k rekrutovi, od vojáka k vysloužilci. Služba v armádě a její vliv na venkovskou rodinu.*

Jižní Čechy na přelomu 18. a 19. století,

NLN – Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2025, 324 s.,

ISBN 978-80-7422-540-6.

Kniha Josefa Grulich a Václava Černého se věnuje vojenské službě a dopadům, které měla na venkovské obyvatelstvo v letech 1775–1830. Publikace stojí na pomezí několika historiografických proudů – vojenských dějin, dějin venkova a dějin rodiny – a je kvalitním příspěvkem ke každému z nich. Autoři se jihočeským venkovem zabývají dlouhodobě a znají toto prostředí velmi dobře, především mají vynikající přehled o dostupné pramenné základně. V případě tohoto výzkumu se jednalo o církevní matriky, vojenské konskripce, soupisy poddaných a další dokumenty z fondů velkostatků. Materiály z jihočeských archivů autoři obohatili také o prameny z vídeňského vojenského archivu. Díky tomu vznikl velmi komplexní obraz části venkovské společnosti na přelomu předmoderní a moderní doby. Výběr právě tohoto období jistě nebyl náhodný. Jedná se o roky, kdy byl zaveden nový a efektivnější konskripční systém, nejprve s doživotní vojenskou službou (1781), později zkrácenou na 8–14 let v závislosti na typu vojska (1802). Zároveň probíhaly války s revoluční Francií a později napoleonské, takže habsburská monarchie potřebovala funkční armádu.

Úvodní kapitoly dávají výzkum autorů do kontextu podobně zaměřených projektů v českých zemích i v Evropě. Mezi citovanými tituly se objevují nejnovější práce týkající se vojenské historie (např. z pera Ilyi Berkoviche), ale také starší česká díla (například odborníka na napoleonské války Dušana Uhlíře). Jediná publikace, která mi zde chybí, je kniha Christophera Duffyho o armádě za časů Marie Terezie.^[1] Autorům by jistě mohla být nápomocna pro srovnání a formulování badatelských otázek. V této části knihy autoři také představují svoji databázi – na základě pečlivě sesbíraných pramenů se jim podařilo shromáždit data o 849 rekrutech pocházejících z osmi vsí na panství Protivín a jedenácti vsí na panství Třeboň. Tento vzorek je dostačující pro zobecnování některých závěrů. Databáze vznikala v několika navazujících krocích a data byla postupně zpracovávána v programech *Microsoft Excel*, *My Heritage Family Tree Builder* a *Microsoft Access*. Pečlivost tohoto postupu zajistila přesnost kvantitativních analýz.

[1] Duffý, C. 1977. *The Army of Maria Theresa. The Armed Forces of Imperial Austria, 1740–80.* Vancouver – London: David & Charles Publishers.

Právě kvantitativních analýz se týká nejzásadnější výtka, kterou vůči publikaci mám. Tyto analýzy jsou klíčové k získání odpovědi na otázku, které skupiny obyvatel byly rekrutovány nejčastěji. Šlo by předpokládat, že to budou muži z nejchudších poměrů. Výsledky z Protivína a Třeboně tomu však nenasvědčují (srov. tabulky na s. 54 a 55), právě naopak, nejvíce byli rekrutováni synové sedláků. Na druhém místě však byli synové podruhů. Je tedy zřejmé, že situace byla poněkud složitější. Pro její lepší pochopení by bylo potřeba mít k dispozici sociální složení všech zkoumaných lokalit a vidět, jaké procento zaujímal jednotlivé společenské skupiny v populaci jako celku. Jedním z možných vysvětlení je nepochybně vyšší počet chlapců dožívajících se dospělosti v rodinách sedláků. Vysoký počet podruhů však nasvědčuje také o častém rekrutování z řad nejchudších. Podobný problém představuje analýza života rekrutů před vstupem do armády. Ukazuje se, že obvykle byli v čelední službě nebo doma. Pokud však nevíme, kde v tomto věku byli mladí muži, jež odvedeni nebyli, žádné velké závěry činit nelze.

Co se týče rekrutování sirotek, autorům se (podobně jako autorce tohoto textu) nepodařilo dokázat, že by byli rekrutováni častěji než muži neosiřelí. Vzhledem k tomu, že naprostá většina mužů v jižních Čechách byla rekrutována po dvacátých narozeninách, je to celkem přirozené. Obecně si nemyslím, že je vhodné mluvit o osiření jako o sociálním původu (s. 235). Předčasná ztráta otce byla v novověké společnosti běžná a zejména menší komunity měly zavedené mechanismy, díky kterým bylo o sirotky postaráno.

Kromě kvantitativních zapojují autoři do analýzy odvodů také kvalitativní postupy. Pomáhá jim v tom vrchnostenská agenda. Ukazuje se, že zásadním faktorem ovlivňujícím, kdo měl být odveden, byly tělesné dispozice, v případě speciálních oddílů pak konkrétní dovednost nutná pro danou funkci. Ne všichni mladí mužové o nástup do armády stáli, proto se snažili verbování vyhnout. Je zřejmé, že vojenští lékaři byli na podobné situace zvyklí a jednotlivé případy pečlivě zkoumali. Při verbování mohlo docházet i k násilnostem. V jiných případech se odchodu do armády pokoušeli zabránit členové rodiny rekruta nebo významná osobnost ze vsi, například rychtář. Bohatá dokumentace dokazuje, že vrchnosti na těchto záležitostech záleželo. Na jednu stranu chtěla dodat požadovaný počet rekrutů, na stranu druhou nechtěla narušit fungování hospodářství. Autoři věnují velkou pozornost mechanismům vrchnostenské správy a tím vnášejí do svého bádání další prvek.

Za nejzajímavější a také nejnovativnější považuji část týkající se rodin vojáků. Pozornost je nejprve věnována právnímu zakotvení vojenských manželství. Obecně sňatky vojáků vítány nebyly, neboť tím vznikal problém, kdo se v případě smrti vojáka postará o jeho vdovu a děti. Také data z Protivína a Třeboně ukazují, že jen naprosté minimum mužů v armádě bylo ženatých. Pokud se tedy voják oženil, došlo k tomu obvykle po návratu ze služby. Analýzy ukazují, že vysloužilci nebyli na sňatkovém trhu v nějaké zásadní nevýhodě, brali si nejčastěji svobodné ženy pocházející ze selských rodin, což souvisí nepochybně i s jejich vlastním

sociálním původem. Pokud se tedy vojákovi podařilo ve zdraví přežít léta služby, měl velkou šanci na úspěšné znovuzačlenění do venkovské společnosti. Autoři k této podrobné analýze využili kombinaci soupisů poddaných a matrik, díky čemuž jsou výsledky přesnější a mají spolehlivější vypovídací hodnotu.

Ne všem se podařilo z armády vrátit ve zdraví, jak podrobně popisuje kapitola o invalidech. Podle stupně zranění čili podle toho, jestli byl invalida schopen si na sebe vydělat, dostával gáži a měl případně nárok i na ubytování. V zájmu armády bylo tedy uznávat invaliditu co nejmenšímu počtu mužů. Speciální případy jsou pak zajatci a dezertéři. Zajatci, o kterých se dlouho nevědělo, mohli na rodných usedlostech způsobovat obtíže, protože vznikaly nejasnosti ohledně dědických řízení. U dezertérů bylo poněkud překvapivé, že nebyli za útěk nijak zásadně trestáni. Armáda je totiž příliš potřebovala. Kapitulu samu pro sebe tvoří vztahy mezi vojáky a vesničany. Zákon totiž ukládal místnímu obyvatelstvu povinnost postarat se o kvartýrování armády, pokud to bylo nutné. Pravidla byla jasně daná, vojáci měli sice nárok na nocleh, teplo a světlo, stravu si však měli obstarávat sami a platit za ni. Toho civilní obyvatelé rádi využívali. Ve vrchnostenských fondech se dochovaly záznamy o řadě incidentů, které mezi vojáky a vesničany vznikaly.

Celá publikace je protkána příběhy jednotlivců, jejich rodin a potýkání se s vrchnostenským aparátem, díky čemuž se dochovalo svědectví o jejich životě. Na těchto sondách se nejlépe pozná, jak moc Josef Grulich a Václav Černý znají své prameny. Podařilo se jim je propojit do místy až napínavých příběhů lidí, kteří měli být dávno zapomenuti. Příběhy činí knihu zábavnější pro čtenáře, ale zároveň je nutno dodat, že to není jejich jediný význam. Autoři je využívají pro svou argumentaci a na jejich základě činí obecněji platné závěry o venkově na prahu moderní doby.

Práce Josefa Grulicha a Václava Černého je přínosem nejen pro profesionální badatele zabývající se přelomem 18. a 19. století, ale také pro širokou veřejnost, což dokazuje fakt, že kniha byla v době vydání této recenze beznadějně vyprodaná. Publikace je vizuálně velmi zajímavá, neboť obsahuje velké množství obrázků pramenů a maleb vojáků. Zároveň zahrnuje poznámkový aparát, seznam literatury a tři rejstříky – místní, věcný a jmenný. Pro další výzkum tohoto tématu je tedy ideálním odrazovým můstkem. Autorům se podařilo spojit zdánlivě nespojitelné – dějiny armády a dějiny rodiny – v originálním celku. Kniha také ukazuje, že propojení kvantitativních a kvalitativních postupů přináší cenné vědecké výstupy, které mohou být zároveň populární i mimo historickou obec.

Věra Slováková